

Om 'het bevorderen der Afrikaner-zaak'

Een onderzoek naar Nederlandse objecten uit de Tweede Boerenoorlog en hun relatie met nationalisme en imperialisme

Studie: Master Cultuurgeschiedenis
Auteur: Jorden van der Haas
Studentnummer: 3929108
Docent: Dr. B. Schilling
Cursus: Objects of Empire – eindscriptie
Datum: 15 juli 2017
Aantal woorden: 18.419

Voorwoord¹

Beste lezer,

Voor u ligt mijn scriptie voor de meesteropleiding Cultuurgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht (UU). Deze scriptie is het resultaat van een aantal maanden voorbereidende werkzaamheden en ongeveer een half jaar onderzoeks- en schrijfwerk. Is dat lang? Niet echt, zelfs niet als je er als student niets naast doet. Ik deed er nog wel het een en ander naast en dat bracht af en toe moeilijkheden met zich mee. Inleverdata voor je scriptie laten zich nu eenmaal niet altijd rijmen met werkzaamheden voor het bestuur van een politieke jongerenorganisatie.

Het is echter gelukt om de scriptie en daarmee het sluitstuk van de opleiding te voltooien. Dit was echter niet gelukt zonder de hulp van allereerst mijn scriptiebegeleidster, dr. Britta Schilling. Onze sessies, waarin we in het Engels over een Nederlandse scriptie praatten, waren voor mij verhelderend en gaven me inspiratie om verder te gaan met onderzoeken, ook op deelgebieden waar ik nog niet eerder aan had gedacht. Daarnaast gaat mijn dank uit naar de verschillende archieven die ik bezocht heb. Vooral de medewerkers van het archief in het Zuid-Afrikahuis (ZAH) te Amsterdam verdienen het vermeld te worden. Zij hebben mij altijd goed geholpen en dachten nu en dan mee met datgene waar ik naar op zoek was.

Op meer persoonlijk vlak wil ik mijn lieve vriend Bart bedanken. Als ervaringsdeskundige op het gebied van scripties schrijven én met zijn kennis over Zuid-Afrika heeft hij me inhoudelijk verder geholpen, naast natuurlijk zijn liefdevolle steun tijdens het gehele proces. Ook wil ik mijn ouders bedanken. Zonder hen was de combinatie van studeren en besturen niet mogelijk geweest. Ten slotte een woord van dank voor mijn goede vriendinnen Crista en Louise. Ze praatten me moed in én leidden me af en toe af tijdens een gezellig diner en een goed glas wijn. Het blijkt eens te meer: niemand schrijft zijn scriptie écht alleen.

¹ Het citaat in de titel is afkomstig uit de doelen van het Centraal Propaganda- en Hulp-Comité voor Zuid-Afrika. Te vinden in: archief Zuid-Afrikahuis (ZAH), Centraal propaganda- en hulpcomité, 046-2429.

Gegeven te Utrecht,
op 4 juni 2017,
op het Hoogfeest van Pinksteren

Jorden van der Haas

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	2
Lijst van afbeeldingen.....	6
Inleiding.....	7
Nederland en Zuid-Afrika tot de jaren 1870: opkomst en verval.....	7
De laatste decennia van de negentiende eeuw: serieuze vreugde.....	8
Nationalisme, imperialisme en het Nederlandse volk.....	11
Nederlands nationalisme rond 1900.....	12
Nederlands imperialisme rond 1900(?).....	15
Nationalisme, imperialisme en objecten.....	18
Materiële cultuur als historische methode.....	20
Verantwoording.....	22
Hoofdstuk 1 Kruger-pijp.....	23
Inleiding.....	23
De Nederlandse en Goudse pijpindustrie.....	23
De pijpindustrie in Gouda.....	24
De (voorgangers van de) firma P. Goedewaagen & Zoon.....	26
‘Biografie’ van de Kruger-pijp.....	27
Nationalisme, imperialisme en de Kruger-pijp.....	30
Hoofdstuk 2 Collectebussen.....	32
Inleiding.....	32
Geld inzamelen voor de Boeren.....	32
‘Biografie’ van de collectebussen.....	37
Nationalisme, imperialisme en collecteren.....	41
Hoofdstuk 3 Het Boer- en Rooinekspel.....	44
Inleiding.....	44

Geschiedenis van spellen en de spellenindustrie	44
Boer en Rooinek: maken, drukken, uitgeven	46
Het spel – uiterlijk.....	48
Het spel – duiding	51
Verkoop en verspreiding van spellen in Nederland.....	55
Nationalisme, imperialisme en Boer en Rooinek.....	56
Conclusie	58
Objectenstudie en beschikbaar bronnenmateriaal.....	58
Nationalisme in/en de Boerenoorlogen.....	60
Imperialisme in/en de Boerenoorlogen(?)	61
Conclusie	62
Vervolgonderzoek.....	63
Bibliografie.....	65
Primaire bronnen.....	65
Secundaire bronnen.....	65
Internet	67
Summary.....	68

Lijst van afbeeldingen

Figuur 1: Tabakspijp met beeltenis van Paul Kruger (bron: eigen collectie).....	23
Figuur 2: Twee van de in 1881 ingeschreven merken (bron: SAMH, archief Goedewaagen, nr. 0309.745, aangepast).	26
Figuur 3: Binnenkant kop (bron: eigen collectie).....	29
Figuur 4 Collectebussen voor de Boeren (bron: Zuid-Afrikahuis (ZAH) Amsterdam).....	32
Figuur 5: Een van de tellingen in het Algemeen Handelsblad met als peildatum 6 januari 1900 (bron: ZAH, archief NZAV, nr. 66).....	35
Figuur 6: Brief van het college van B&W aan H.J. Emous e.a. (bron: ZAH, archief H.J. Emous, nr. 60).....	39
Figuur 7: Ondertekenaars van de oproep tot inzameling van de NZAV van 16 oktober 1899 (bron: ZAH, archief Oorlogsfonds NZAV, nrs. 38-41, aangepast).....	42
Figuur 8: Het Boer- en Rooinekspel. Deze versie van het spelbord is van papier (bron: Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem).	44
Figuur 9: Detail Boer en Rooinek: plaatsnamen op het spelbord (bron: eigen collectie).	50
Figuur 10: Detail Boer en Rooinek: de rood-blauwe speellijnen waarover je terug moet naar een eerder vakje (bron: eigen collectie).....	51
Figuur 11: Detail Boer en Rooinek: te zien zijn het 'rode kruis' op 70/75, de 'bom' op 66/79 en de 'Engelse helm' op 64/81 (bron: eigen collectie).	54

Inleiding

Voor Hotel des Indes, waar de president verblijft, roept een ‘donderende zee van stemmen’ Kruger op om op het balkon te verschijnen. De president zegt ‘schrik’lijk moe’ te zijn, maar verschijnt toch. In de uren erna blijft de menigte, ondanks de stromende regen, zingen en juichen totdat Kruger om half negen ’s avonds via de politie laat weten dat het stil moet zijn, omdat hij gaat slapen.²

Nadat Paul Kruger, president van de Zuid-Afrikaanse Republiek (ZAR, beter bekend als Transvaal), in november 1900 in de Franse havenstad Marseille was aangekomen, reisde hij door een deel van continentaal Europa.³ Waar hij ook kwam, hij werd gefêteerd en overladen met eerbewijzen. Hoewel taferelen zoals hierboven beschreven niet elke dag voorkwamen, laat het wel zien dat Kruger – en daarmee de Boeren in Zuid-Afrika – in Nederland populairder waren dan waar ook in Europa.⁴ Om dit te kunnen verklaren moeten we terug naar halverwege de zeventiende eeuw.

Nederland en Zuid-Afrika tot de jaren 1870: opkomst en verval

In december 1651 vertrok Jan van Riebeeck namens de Vereenigde Oostindische Compagnie (VOC) richting het zuiden van Afrika om daar ‘een semi-permanent verversingsstation’ op te zetten.⁵ Van Riebeeck kwam op 6 april 1652 aan wal op een plek die later Kaapstad zou gaan heten. Hij kreeg de opdracht contact te maken met de lokale bevolking, zodat zij levensmiddelen voor de schepen konden leveren. Dit deed Van Riebeeck, maar al snel bleek de hoeveelheid tegen te vallen. In combinatie met Europeanen uit onder meer Frankrijk en Duitsland besloot de VOC dat mensen in de Kaap op eigen houtje levensmiddelen mochten produceren.⁶

Door de toename van het aantal mensen in de Kaap werden ook andere zaken ‘geïmporteerd’, onder meer religie. Via de weg van de Nederlandse kerk ontstond er een permanente, meer culturele verbinding met het moederland. De politieke verbinding

² Elsevier, *Ons Zuid-Afrika. Nederlandse sporen in het land van de Boeren, Kaap de Goede Hoop en antiapartheidsstrijd* (Amsterdam 2010) 27.

³ M. Bossenbroek, *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2014) 425.

⁴ Bossenbroek, *De Boerenoorlog*, 426-430.

⁵ H.J. van Rinsum, *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika* (Hilversum 2006) 19.

⁶ Van Rinsum, *Sol Iustitiae en de Kaap*, 20.

stond eind achttiende eeuw echter onder druk. De Fransen waren als gevolg van hun revolutie van 1789 met Britten in oorlog geraakt, waarna de Britten de Kaap tussen 1795 en 1803 strategisch bezetten. Nadat Nederland – kortstondig de Bataafse Republiek genoemd – tussen 1803 en 1806 de Kaap had bestuurd, kwam het gebied na die tijd weer in Britse handen.⁷

Nadat de Britten de Kaap in handen hadden gekregen, begonnen zij meteen met een proces van verengelsing en stopten ze met het uitbreiden van de grenzen van de kolonie.⁸ Dit beleid leverde spanningen op met de kolonisten die aan de grenzen leefden. Zij wilden graag de ruimte hebben om te wonen en vonden de verengelsing een inbreuk op hun levensstijl. Door de spanningen werden ongeveer 15.000 van deze kolonisten, Boeren genaamd, ertoe bewogen verder landinwaarts te trekken, een beweging die later de Grote Trek is genoemd.⁹ Via Natal kwamen ze ten noorden en ten zuiden van de rivier de Vaal terecht. Daar stichtten zij twee eigen republieken: Oranje Vrijstaat en Transvaal. Via verschillende conventies in de jaren 1840 en 1850 werd de onafhankelijkheid van de republieken gewaarborgd.

Vanuit Nederland was er in deze tijd weinig aandacht voor de situatie in Zuid-Afrika. De banden waren er wel, met name op het gebied van taal en religie, maar ze werden niet actief beleefd – de culturele banden leden onder de weggevallen politieke band. Wellicht dat beschrijvingen van de Boeren van onder meer missionarissen bijdroegen aan de inactieve banden. Het beeld dat deze missionarissen overbrachten was niet al te rooskleurig: de Boeren waren ‘dom, conservatief en lui, hielden (...) slaven, onderdrukten (...) zwarten en stonden (...) vijandig tegenover de missie’.¹⁰ Historicus Chris van Koppen merkt op dat deze beschrijvingen/beschuldigingen ‘ook in Nederland [...] indruk maakten’.¹¹

De laatste decennia van de negentiende eeuw: serieuze vreugde

Nederland(ers) kregen vanaf de jaren 1870 echter nieuwe interesse in Zuid-Afrika en haar (blanke) inwoners. Dat kwam in eerste instantie door Thomas Burgers, een Zuid-

⁷ Van Rinsum, *Sol Iustitiae en de Kaap*, 21-22; C.A.J. van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Wormer 1992) 28. In deze drie jaren was het Nederland zelf dat de Kaap bestuurde. Voordien was de Kaap ‘eigendom’ van de VOC en werd het gebied dus ook bestuurd door de VOC.

⁸ Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 28-29.

⁹ Idem, 28-29. Dit was volgens Van Koppen ongeveer 20% van de blanke bevolking van de Kaapkolonie.

¹⁰ Idem, 48-49.

¹¹ Idem, 49.

Afrikaanse predikant die enkele jaren theologie studeerde in Utrecht en van 1872 tot 1877 president van Transvaal was. Met name de liberale Utrechters waren trots op 'hun' president, omdat zij hem zagen als de vertegenwoordiging van hun liberale ideeën. Hoewel zijn regeerperiode geen onverdeeld succes was, bracht dit voor het eerst iets teweeg onder een klein deel van de Nederlandse bevolking.¹²

Het werkelijke omslagpunt kwam toen de Transvaalrepubliek in 1877 werd geannexeerd door de Britten. Hoewel men eerst leek te berusten in het lot, kwam hetzelfde gevoel in Nederland over de mensen heen. De inwoners van Transvaal bleken echter niet te kunnen leven in afhankelijkheid. Aangezien de Britse regering niet van plan was de onafhankelijkheid terug te geven, kwamen de Transvalers in 1880 in verzet.¹³ Deze opstand was succesvol: na verschillende slagen werd een overwinning behaald op de Britten. In 1881 was de oorlog voorbij en kregen de Transvalers hun republiek – zij het gebonden aan het Britse rijk – terug.

De reactie van de Boeren op de Britten in 1880-81 miste haar uitwerking niet. Anders dan eerder 'inspireerde nu de houding van de Boeren zelf tot een golf van nationaal enthousiasme [in Nederland]'.¹⁴ De eerst zo verfoeide houding en instelling van de Boeren werden nu geprezen door verschillende vooraanstaande Nederlanders.

Na de overwinning luidden de gevoelens rondom de Boeren weer enigszins. Groot-Brittannië dacht rust te hebben en de internationale gemeenschap roerde zich niet verder. De ontdekking van grote voorraden goud bij de Witwatersrand in 1885 bracht daar echter verandering in. Transvaal kon met het goud onafhankelijk van het Britse rijk worden. De voorraden goud trokken daarbij buitenlanders aan die graag geld kwamen verdienen in Transvaal. Met de mensen kwamen echter ook de spanningen.¹⁵ De Britse imperialist, zakenman en politicus Cecil Rhodes bedacht uiteindelijk een plan: een opstand onder Engelse inwoners van Transvaal uitlokken om vervolgens de republiek in te lijven. Dit plan, dat bekend kwam te staan als de Jameson-inval (1895-1896), mislukte en zorgde voor een golf aan (inter)nationaal protest.¹⁶

De spanningen in Transvaal bleven echter bestaan, evenals de Britse wens om de Boerenrepubliek(en) in te lijven. De Britse premier Neville Chamberlain besloot

¹² Van Rinsum, *Sol Iustitiae en de Kaap*, 64-70.

¹³ Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 32-33.

¹⁴ Idem, 69.

¹⁵ B. Nasson, *The war for South Africa. The Anglo-Boer War 1899-1902* (Kaapstad 2010) 45-49.

¹⁶ Nasson, *The war for South Africa*, 50-52. Ook in Nederland waren er hevige protesten.

Transvaal onder druk te zetten. Na mislukte onderhandelingen en een Brits ultimatum kwam een gezamenlijke reactie van Transvaal en Oranje Vrijstaat op 11 oktober 1899: we zijn in oorlog met Groot-Brittannië.¹⁷

De Boeren vielen de Kaapkolonie en Natal binnen en bezetten enkele legerplaatsen. In februari 1900 begonnen de Britten met een tegenoffensief en in mei/juni van dat jaar waren beide Boerenrepublieken ingenomen. Wat volgde was een 'guerrillaoorlog' die bijna twee jaar duurde. In die tijd werden grote delen van Transvaal en Oranje Vrijstaat verwoest en werden de achterblijvers (vrouwen en kinderen) van de Boerencommando's 'geconcentreerd' in grote kampen, waar naar schatting ruim 25.000 van hen stierven.¹⁸ Verdere strijd werd door de Boeren uiteindelijk zinloos bevonden waarop men op 31 mei 1902 de vrede tekende in Vereeniging.

Over deze Tweede Boerenoorlog is vanuit Nederlands perspectief veel te vertellen. De oorlog zorgde namelijk voor grootschalige activiteiten voor de Boeren en zeker ook tegen de Britten. De kranten stonden vol met oorlogsnieuws, van de drukpersen rolden verschillende geschriften die opriepen de Boeren te steunen en talloze verenigingen verleenden daadwerkelijke steun. Niet enkel academici en andere hoogopgeleiden maakten zich druk om de Boeren, ook 'gewone' Nederlanders van alle rangen, standen én religieuze en ideologische gezindten steunden hen.¹⁹ Tot politieke steun zou het vanuit Nederland echter nooit komen, al was het maar omdat Groot-Brittannië het machtigste rijk van dat moment was en Nederland buitenlandse bezittingen te verliezen had.²⁰

Het einde én verlies van de Tweede Boerenoorlog zorgde voor een afname van de interesse in Zuid-Afrika. Hoewel de oude banden natuurlijk bleven bestaan, was van een massaal en nationaal enthousiasme geen sprake meer.²¹ De verenigingen werden kleiner, de kranten stonden niet langer vol met nieuws over Zuid-Afrika en in de politiek kwamen andere zaken op de agenda. Toch bleef Zuid-Afrika altijd onderhuids aanwezig, of dit nu positief (emigratie naar het land) of negatief (anti-apartheidsstrijd) was.

¹⁷ Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 39-40.

¹⁸ Idem, 40.

¹⁹ Zie voor uitgebreide beschrijvingen hiervan onder meer: M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) en ook: V. Kuitenbrouwer, *War of words. Dutch pro-Boer propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012).

²⁰ Zie voor een goede beschrijving van het Nederlandse politieke klimaat en het handelen van de regering tijdens de Tweede Boerenoorlog: Van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw*, 175-201.

²¹ B. de Graaff schrijft in *De mythe van de stamverwantschap* over de continuïteiten op cultureel gebied. Zie hiervoor: B.J.H. de Graaf, *De mythe van de stamverwantschap. Nederlanders en de Afrikaners, 1902-1930* (Amsterdam 1993).

Nationalisme, imperialisme en het Nederlandse volk

Hoe kunnen we het 'nationaal enthousiasme' dat vooral rond de Tweede Boerenoorlog zo sterk was precies duiden? Zoals we verderop in deze inleiding zullen zien, zijn veel Nederlandse historici het erover eens dat het enthousiasme voor de Boeren een uiting was van nationalisme. Over de vraag of het ook een uiting van imperialisme was, bestaat binnen het historische debat meer onenigheid, zoals we later in deze inleiding eveneens zullen zien.

Een van de aspecten die historici bij het schrijven over nationalisme en imperialisme in acht moeten nemen, is *bij wie* nationalistische en imperialistische gedachten leefden. Dit aspect is een moeilijk aspect, omdat het beschikbare bronnenmateriaal vrijwel altijd incompleet is. De meeste bronnen zijn afkomstig van en gaan voor een groot deel over de bovenlaag van een samenleving – soms wel 'de elite' genoemd – en weinig tot niet over de brede midden- en onderlaag. Sinds jaar en dag proberen historici dit hiaat (natuurlijk) op te vullen.

Een van de eerste historici die op het gebied van imperialisme (en nationalisme) en 'de samenleving' diep in de samenleving wist te komen was de Britse historicus John MacKenzie. De door hem geredigeerde bundel *Imperialism and popular culture* behandelt verschillende culturele uitingen, zoals kunst, literatuur en tradities in het licht van het moderne imperialisme.²² Door het bestuderen van culturele uitingen probeert hij erachter te komen of culturele uitingen gebruikt werden om een 'imperialistische ideologie' mee over te brengen of dat deze slechts een reflectie van het imperialisme waren.²³

Aangezien MacKenzie en de zijnen zich grotendeels op de Britse historiografie hebben gericht en in het onderzoek ook voornamelijk Britse bronnen hebben gebruikt, kunnen we zijn aannames en uitkomsten niet zomaar kopiëren en plakken naar Nederland. De gebruikte vraagstelling over of en hoe populair imperialisme zich vormde is echter zeer zeker de moeite waard, want daar was in de tijd waarin het boek werd uitgebracht amper onderzoek naar gedaan, in Groot-Brittannië noch in Nederland. Eigenlijk zien we MacKenzies idee van 'populair imperialisme' alleen terug bij Vincent

²² J.M. MacKenzie (ed.), *Imperialism and popular culture* (Manchester 1986).

²³ J.M. MacKenzie, 'Introduction', in: MacKenzie, *Imperialism and popular culture*, 1-16, aldaar 9-10.

Kuitenbrouwer, die pas in 2011 (eveneens in een bundel van MacKenzie) over 'Songs of an imperial underdog' schreef.²⁴

Hoewel het onderzoek van MacKenzie nieuwe bronnen heeft ontsloten en daarmee nieuwe inzichten heeft gegeneerd, is op zijn idee van 'populair imperialisme' verdere aanvulling mogelijk én wenselijk. Recentelijk hebben historici namelijk methodes ontwikkeld om in hun onderzoeken objecten een meer prominente rol te tegen. Niet langer is een object slechts nuttig als bron voor een geschiedverhaal, maar wordt er over of van een object een geschiedverhaal geschreven.²⁵ De voorliggende scriptie zal deze methode toepassen op nationalisme en imperialisme en haar eventuele relatie met de Boerenzaak.

Voordat we de methode van de objectenstudie verder verduidelijken, is het nodig inzicht te krijgen in de Nederlandse geschiedschrijving over nationalisme en imperialisme in Nederland rond 1900. Zo kunnen we eventuele hiaten ontdekken en deze vervolgens (deels) proberen in een probleemstelling te vatten.

Nederlands nationalisme rond 1900

Wat is nu precies een natie en wat is nationalisme? Het klassieke antwoord op deze vragen is te vinden in het beroemde *Qu'est-ce qu'une nation?* van Ernest Renan uit 1875/1882.²⁶ Volgens Renan is een natie 'un principe spirituel':

'L'homme n'est esclave ni de sa race, ni de sa langue, ni de sa religion, ni du cours des fleuves, ni de la direction des chaînes de montagnes. Une grande agrégation d'hommes, saine d'esprit et chaude de coeur, crée une conscience morale qui s'appelle une nation.'²⁷

²⁴ V. Kuitenbrouwer, 'Songs of an imperial underdog: imperialism and popular culture in the Netherlands, 1870 – 1960', in: J.M. MacKenzie (ed.), *European empires and the people. Popular responses to imperialism in France, Britain, The Netherlands, Belgium, Germany and Italy* (Manchester 2011) 90-123.

²⁵ Zie hiervoor het kopje over de methode verderop in deze scriptie.

²⁶ E. Renan, *Qu'est-ce qu'une nation? Avec une préface de J.Th. Leerssen* (Leiden 1994). De lezing werd voor het eerst uitgesproken in Leiden in 1875 en later aan de Sorbonne in 1882.

²⁷ Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, 26 en 30.

Het draait niet om ras, taal, religie, rivierstromen of bergketens, maar om een gezamenlijk besef en een gezamenlijke wil een natie te zijn.²⁸ Belangrijke voorwaarden voor het besef een natie te vormen zijn een gezamenlijke geschiedenis en levensomstandigheden.²⁹

Vanuit deze definitie zijn vele theorieën over nationalisme opgesteld. Martin Bossenbroek bespreekt in *Holland op zijn breedst* vier Nederlandse inbrengen. Hij begint met Jan Bank, die cultureel nationalisme beschrijft als verschijnsel dat in heel Europa voorkwam. Dit culturele nationalisme, dat vooral bij culturele elites postvatte, legde de nadruk op patriottische kunst, die tot uiting kwam in monumenten, kunstwerken en (herdenkings)feesten. Toegespitst op Zuid-Afrika staat de 'taalkundige en culturele lotsverbondenheid met Zuid-Afrika' bij Bank centraal.³⁰ Dit alles creëerde, om bij Renan te blijven, een gezamenlijke, geïdealiseerde geschiedenis en bracht die onder de aandacht bij de inwoners van Nederland.

De tweede theoreticus, Niek van Sas, gaat uit van een meer politiek soort nationalisme. Geïnspireerd door historicus Jan Romein gaat Van Sas uit van een 'onzekerheids crisis' rond 1900 door het verdwijnen van de liberaal-burgerlijke wereld.³¹ Nationalisme bood in die tijd nieuwe houvast voor zowel elites als de rest van de bevolking. Nederland kende een bepaalde 'vanzelfsprekendheid van het nationaliteitsbesef' dat divers en lokaal was, maar tegelijkertijd werd geuit op nationaal niveau. Kenmerken van dit nationaliteitsbesef waren onder meer de koloniale wereld, het teruggevonden stamverwantschap met de Boeren in Zuid-Afrika en een nieuw Oranjesentiment door prinses Emma en koningin Wilhelmina.³²

De theorie van Van Sas past bij die van Ernest Gellner (*Nations and nationalism since 1780*), waarin een van boven opgelegde 'universele hoge cultuur' gestalte krijgt door massamedia, onderwijs en het leger.³³ De in Nederland opkomende verzuiling verstoorde dit proces niet, aangezien elke zuil zijn eigen natiebeeld had. Mogelijk bestonden er, over de scheidslijnen heen, juist ook veel dwarsverbanden als het ging over bijvoorbeeld pro-

²⁸ Vandaar dat Renan tot de constatering komt dat '[l]'existence d'une nation est (pardonnez-moi cette métaphore) un plébiscite de tous les jours, comme l'existence de l'individu est un affirmation perpétuelle de vie (p. 28). Een natie is daarmee een dagelijkse werkelijkheid zoals het bestaan van de mens dat is.

²⁹ Renan, *Qu'est-ce qu'une nation?*, xiv.

³⁰ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 11.

³¹ Idem, 11.

³² Idem, 11-12.

³³ Idem, 12.

Boerverenigingen, -organisaties en –genootschappen. Het Nederlandse nationalisme was daardoor, ‘net als elders, een elastisch en kameleontisch fenomeen’.³⁴

Tegenover deze twee theorieën, die nationalisme als van mensen afhankelijk interpreteren, staat een meer structuralistische stroming. P.H.H. Vries, een van de vertegenwoordigers hiervan, betoogt dat de staat vooraf moet gaan aan een natie. Vanuit de overheid wordt er dan, omdat dat wenselijk wordt geacht, begonnen met het creëren van een natie door het opzetten van algemeen onderwijs, het aanleggen van infrastructuur en het openbreken van de regio’s.³⁵ Vries kijkt hierbij vooral naar Frankrijk.

Andere theoretici binnen de structuralistische stroming die aan bod komen zijn Hans Knippenberg en Ben de Pater. Zij betogen dat ook in Nederland staatsvorming voorafging aan natievorming, omdat staatkundige eenheid al in de Franse tijd geregeld was, terwijl nationale eenheid de gehele negentiende eeuw nodig had om zich te ontwikkelen.³⁶ Knippenberg en De Pater gebruiken een model om te meten in hoeverre verschillende groepen Nederlanders zich hadden ontwikkeld op de ‘burgerschapsladder’.³⁷ Aan het ene uiterste vinden we de protestantse, Hollandse, stedelijke elite die bovenregionaal georiënteerd was. Deze groep had de grootste verbondenheid met het vaderland. Aan het andere uiterste vinden we mensen met een regionale oriëntatie en weinig binding met het vaderland. Tot deze groep behoorden in de negentiende eeuw katholieken van lagere stand die op het platteland en in de periferie van Nederland woonden. De rest van Nederland bevond zich tussen deze uitersten in.

In 2012 deed Vincent Kuitenbrouwer een bijdrage aan het nationalismedebat met zijn *War of words*. Hij stelt dat de pro-Boerbeweging expliciet heeft bijgedragen aan het Nederlandse nationalisme, omdat deze beweging de Boeren als de vertegenwoordigers van de verdwenen Gouden Eeuw voorstelde.³⁸ Eveneens haalden Nederlanders inspiratie uit het feit dat een kleine groep als de Boeren een overwinning op een grote mogendheid kon behalen (in de Eerste Boerenoorlog). Het liet zien, zo was de gedachtegang, dat kleine naties nog altijd een rol van betekenis konden spelen op het wereldtoneel. Daar komt bij

³⁴ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 12.

³⁵ Idem, 13.

³⁶ Idem.

³⁷ Idem, 14.

³⁸ Kuitenbrouwer, *War of words*, 20.

dat Kuitenbrouwer, net als Van Sas, ook denkt dat de Boerenliefde de verzuiling oversteeg en daardoor kon bijdragen aan nationalisme.³⁹

De verzuiling zorgde echter ook voor problemen in het nationale beeld dat van de Boeren bestond. Verschillende groepen 'claimden' de Boeren namelijk, vooral de orthodoxe protestanten onder leiding van Abraham Kuyper.⁴⁰ Ook liberalen deden hun duit in het zakje door de Boeren te 'gebruiken' om de verzuiling geheel en al te laten verdwijnen. Het heeft Henk te Velde de uitspraak ontlokt dat we de pro-Boerbeweging in het licht van de binnenlandse politiek moeten beschouwen in plaats van in het licht van de buitenlandse.⁴¹

We hebben helderheid verkregen over (de ontwikkeling van) het debat rondom nationalisme in Nederland en daarmee over hoe nationalisme in Nederland zichtbaar was. We zien dat dit de Boerenoorlog oversteeg en bijvoorbeeld ook in de nationale politiek rondom Nederlands-Indië en, minder koloniaal getint, in gebouwen en culturele uitingen over de grootsheid van Nederland tot uitdrukking kwam.

Nederlands imperialisme rond 1900(?)

De Boerenoorlog droeg dus bij aan een Nederlandse vorm van nationalisme, vooral in culturele zin. Daaropvolgend is de discussie ontstaan over of we het zogenaamde 'nationaal enthousiasme' voor de Boeren ook kunnen interpreteren als een vorm van imperialisme. In de afgelopen jaren is er door historici steeds meer bevestigend geantwoord op de vraag of er ook een Nederlandse variant van imperialisme is geweest.

Voordat we ons in het debat over imperialisme storten, moeten we nog kort stilstaan bij iets anders, namelijk bij de vraag of nationalisme en imperialisme twee zijden van dezelfde medaille waren. In veel onderzoeken komt deze vraag impliciet of expliciet aan de orde.⁴² Het imperialisme van de negentiende en twintigste eeuw, zo zullen we hieronder zien, was er namelijk vaak op gericht om in het verworven imperium de taal, cultuur, waarden, etc. te verbreiden – vaak door dit alles aan de lokale bevolking op te leggen. Dat gebeurde natuurlijk nadat het imperium territoriaal en dus politiek gezien aan het moederland was gehecht. Het verbreiden van bovenstaande zaken kon echter alleen als men ervan overtuigd was dat de taal, de cultuur en al die andere zaken ook

³⁹ Kuitenbrouwer, *War of words*, 20.

⁴⁰ Idem, 20-21.

⁴¹ Idem, 21.

⁴² Idem, 21.

daadwerkelijk 'goed' waren. Precies daar komt het nationalisme om de hoek kijken, want het is het besef van 'goedheid' dat mensen trots maakt op hun land en mensen ook laat voelen dat het goed is om hun land uit te breiden, of dit nu op een formele of informele manier gebeurde.⁴³

Al sinds 1902 is de geschiedschrijving bezig met de kwestie van het moderne imperialisme. Allereerst was er de econoom en publicist J.A. Hobson die een economische verklaring gaf. Volgens Hobson had imperialisme betrekking op de periode 1870-1900 en op Groot-Brittannië en andere continentale mogendheden die invloed verkregen in Afrika, Azië en delen van het Pacifische gebied. Mensen in het moederland gingen tot imperialisme over, zo vervolgt hij, omdat er in het moederland sprake was van overproductie/onderconsumptie. Het overgebleven kapitaal kon nergens heen, waardoor kapitaaleigenaren naar buitenlandse markten gingen zoeken om nieuwe winsten te behalen.⁴⁴

Later kwamen er ook politieke verklaringstheorieën bij, waarvan met name de op de periferie gerichte theorie van R. Robinson en J. Gallagher veel aanhang verkregen. Deze theorie wist zich deels los te maken van de eurocentrische benadering van imperialisme en van het 'slachtofferschap' van lokale bevolkingen. Robinson en Gallagher benadrukken vooral de overgang van een informeel imperialisme naar de moderne, formele vorm van imperialisme. Hierin is een grotere rol van betekenis voor een al dan niet meewerkende lokale bevolking weggelegd, hoewel juist het gebrek aan meewerken voor de overgang naar het moderne, formele imperialisme heeft gezorgd.⁴⁵

In de Nederlandse geschiedschrijving werden beide verklaringen lange tijd niet ondersteund en zelfs weersproken. In Nederland kon, zo luidde het 'verweer', geen imperialisme ontstaan omdat de voorwaarden daarvoor nog niet aanwezig waren. De Industriële Revolutie was hier nog niet begonnen, waardoor er geen overvloed aan kapitaal was; de Nederlandse politieke ambities waren vooral defensief; fanatiek nationalisme kende Nederland niet; de uitbreiding van het gezag in de koloniën gebeurde

⁴³ De begrippen 'formeel' en 'informeel' imperialisme komen bij de bespreking van het imperialisme nog aan de orde.

⁴⁴ Deze samenvatting van de theorie van Hobson is afkomstig uit: H.L. Wesseling, *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003) 180.

⁴⁵ Aldus vat Maarten Kuitenbrouwer dit deel van de theorie van Robinson en Gallagher samen. Zie: M. Kuitenbrouwer, *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam/Dieren 1985) 13-14.

binnen al bestaande grenzen.⁴⁶ Vanaf de jaren zeventig kwam er wel aansluiting bij het op de periferie gerichte model, maar dat bleef een passief soort imperialisme – als dat al zo werd genoemd.

De verandering in de Nederlandse geschiedschrijving kwam in 1985 met *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme* van Maarten Kuitenbrouwer. Hij concludeerde, na het onderzoeken van het koloniale en buitenlandse beleid van Nederland, dat er wel degelijk sprake was van offensieve politieke ambities, fanatiek nationalisme en uitbreiding van het gezag in de koloniën buiten de ‘eerder erkende grenzen’.⁴⁷ Daarbij benadrukte Kuitenbrouwer dat, naast de perifere factoren, vanuit het moederland doelbewust en dus actief naar deze zaken werd gestreefd. Dat zien we terug in zijn definitie van het moderne imperialisme als ‘een historisch proces, gevormd door de bedoelde en onbedoelde gevolgen van het streven van westerse mogendheden naar de vestiging van heerschappij over niet-westerse samenlevingen’.⁴⁸

Onder meer Gerrit Schutte en J. van Goor vielen Kuitenbrouwer vrij snel bij met onderzoeken naar Zuid-Afrika en Nederlands-Indië. Daarna volgden onderzoeken van onder meer Niek van Sas, Cees Fasseur, Jan Bank en Vincent Kuitenbrouwer die Kuitenbrouwers stelling eveneens onderschreven – het ijkpunt van de historiografie over imperialisme in Nederland ligt dus bij Maarten Kuitenbrouwer. Daarbij kon het om zowel formeel als informeel imperialisme gaan. Dat zien we ook als we naar de Nederlandse samenleving rond die tijd kijken. Op verschillende niveaus in de samenleving raakten mensen ‘vervuld van Boerenliefde’ of werden ze ‘aangeraakt door Insulinde’.⁴⁹ Eveneens stonden zendingstijdschriften, die tienduizenden mensen ontvingen, vol met verhalen, werd er in het leger gediscussieerd over de militaire koers en was het Huis van Oranje fanatiek in haar steun aan de Boeren.⁵⁰

In de afgelopen jaren is er ook meer duidelijk geworden over de rol van de economie in het moderne imperialisme. In Nederland hebben J. Lindblad en J. à Campo betoogd dat het zwaartepunt van de economische besluitvorming wel in het moederland

⁴⁶ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 15.

⁴⁷ Idem, 15-16.

⁴⁸ Idem, 16. Hierbij dient opgemerkt te worden dat ‘heerschappij’ niet slechts als politieke heerschappij is bedoeld, maar ook als bijvoorbeeld informele, culturele heerschappij. Kuitenbrouwers definitie is zodoende erg breed.

⁴⁹ Idem.

⁵⁰ Idem.

lag.⁵¹ In die lijn van gedachte ligt ook het *gentlemanly capitalism* van P.J. Cain en A.G. Hopkins. Deze theorie gaat uit van de Engelse situatie waarin een gevestigde aristocratie en een opkomende dienstensector de drijfveren waren. Het idee hierachter is dat niet de industrie voor kapitalisme zorgde, maar dat imperialisme kan ontstaan als politieke en economische macht geconcentreerd zijn bij dezelfde mensen.⁵² Hoewel deze theorie op de casus Engeland leunt en de aristocratie in Nederland niet zo sterk was, kan het toch nieuwe wegen ontsluiten. De economische macht in Nederland lag namelijk al sinds de zeventiende eeuw in de driehoek Amsterdam-Rotterdam-Den Haag.⁵³

Ondanks de brede ondersteuning zijn er ook een aantal Nederlandse historici die zich afzetten tegen de beweringen van Kuitenbrouwer cum suis. Henk Wesseling is een van die historici. Wesseling heeft problemen met de term imperialisme, omdat deze verbonden is aan expansie en uitbreiding van grondgebied. Hij stelt dat dit niet gebeurde in het geval van Nederland, aangezien Nederland besloot zich uit bijvoorbeeld India en de Goudkust terug te trekken en zich te concentreren op Nederlands-Indië en Suriname.⁵⁴ We moeten volgens hem dan ook spreken van een versteviging van wat al internationaal als 'Nederlands' erkend was. Toentertijd werd het Nederlandse beleid namelijk ook niet als expansief, maar als bevestiging gezien. Wesseling ziet verder dat Nederland dit deed omdat iedereen in die tijd bezig was te consolideren. In dat opzicht sluit hij zich aan bij het idee van *reluctant imperialism* (Robinson/Gallagher), dat stelt dat overheden meededen aan imperialisme omdat iedereen het deed.⁵⁵

Nationalisme, imperialisme en objecten

Tegelijkertijd moeten we, met de definities in het achterhoofd, in ogenschouw nemen dat in het geval van Zuid-Afrika 'politieke heerschappij' in formele of informele zin niet mogelijk was. Nederland had er geen (politieke) bezittingen, maar enkel banden op het gebied van bijvoorbeeld taal, religie en wetenschap en slechts met de een deel van de inwoners. Gevoelens van stamverwantschap waren er ook, evenals het gevoel dat men de

⁵¹ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 17.

⁵² P.J. Cain en A.G. Hopkins, *British imperialism. Innovation and expansion 1688-1914* (Londen/New York 1993).

⁵³ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 17.

⁵⁴ Wesseling, *Europa's koloniale eeuw*, 198.

⁵⁵ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 16.

verre naasten moest helpen met een eigen staat en het verdedigen van deze tegen de Britten.⁵⁶

We kunnen, als we het over Nederlands imperialisme in Zuid-Afrika hebben, dus enkel praten van cultureel of informeel imperialisme. Vandaar dat het eerdergenoemde onderzoek naar ‘populair imperialisme’ van John MacKenzie zo belangrijk is. Hij laat zien op welke manieren in Groot-Brittannië het idee van imperialisme verspreid werd. Voor Nederland is hier weinig onderzoek naar gedaan. We kennen het eerdergenoemde ‘Songs of an imperial underdog’ van Vincent Kuitenbrouwer, dat zich vooral richt op Nederlands imperialisme in het algemeen. Deze Kuitenbrouwer heeft in 2012 echter ook *War of words* geschreven, waarin hij onderzoekt wat de invloed van de pro-Boerpropaganda was op de Nederlandse publieke opinie. Hij kadert dit expliciet in in de historiografische discussie over of er rondom de Tweede Boerenoorlog – en überhaupt in Nederland – imperialistische gedachtes bestonden.⁵⁷

De onderzoeken van Kuitenbrouwer en anderen die zich ook over Nederlands imperialisme bogen, richten zich veelal op tekst en tekstuele bronnen. Er zijn voor, tijdens en na de Tweede Boerenoorlog echter ook talloze materiële bronnen vervaardigd. Denk aan speldjes, glazen, borden, liederen, spellen, tabakspijpen, etc.⁵⁸ Deze objecten vertellen ons net zo goed een verhaal als tekstuele bronnen. Sterker nog: ze kunnen ons zelfs meer vertellen. Objecten waren immers vaak onderdeel van het dagelijks leven en kunnen ons daardoor een nog beter ‘kijkje achter de voordeur’ van ‘de Nederlander’ rond 1900 geven. Objecten zijn tot nu toe echter niet gebruikt om de kwestie van Nederlands nationalisme en imperialisme te adresseren. Deze scriptie zal dat, op een beknopte manier, wel doen. Dit zal gebeuren aan de hand van de volgende probleemstelling:

In hoeverre kunnen we aan de hand van drie verschillende soorten objecten zeggen dat er tijdens de Tweede Boerenoorlog sprake was van Nederlands nationalisme en Nederlands imperialisme?

Om tot een antwoord op deze probleemstelling te komen behandelen we in deze scriptie drie soorten objecten: een tabakspijp met de beeltenis van Paul Kruger op het uiteinde,

⁵⁶ Zie hiervoor De Graaf, *De mythe van de stamverwantschap*.

⁵⁷ Kuitenbrouwer, *War of words*. Zie voor de historiografische discussie de inleiding van dit boek.

⁵⁸ Zie voor een overzicht van de grote verscheidenheid aan objecten uit onder meer Nederland, Engeland, Duitsland en Frankrijk: P. Oosthuizen, *Boer War memorabilia: The collectors' guide* (Edmonton 1987).

twee collectebussen om geld in te zamelen voor de Boeren en een bordspel met de titel *Boer- en Rooinekspel*. Dit zijn objecten die de potentie hebben om de gehele samenleving te dekken – de tabakspijp voor verschillende standen, de collectebussen voor alle standen en het spel voor eveneens alle standen. Hoe kwamen mensen ermee in aanraking? (Hoe) werd hiermee nationalisme aangewakkerd? Wat werd erbij verteld? Was dat onderdeel van een imperialistisch wereldbeeld? Wat deden mensen ermee? Het zijn enkele onderliggende vragen die in dit onderzoek in het achterhoofd gehouden dienen te worden.

Materiële cultuur als historische methode

Het onderzoeken van objecten voor gebruik in de geschiedenis is al zo oud als het vak geschiedenis zelf. Giorgio Riello laat in ‘Things that shape history’, een bijdrage aan het boek *History and material culture*, zien hoe historici objecten kunnen gebruiken in de geschiedschrijving.⁵⁹ Volgens Riello zijn er drie manieren van geschiedschrijving waarbij dit kan: geschiedenis *door* dingen, geschiedenis *van* dingen en geschiedenis *en* dingen.

Geschiedenis *door* dingen is de oudste en meest basale. Objecten dienen bij deze methode het geschiedverhaal. Zij zijn de bronnen aan de hand waarvan een historicus zijn geschiedverhaal schrijft. Geschiedenis *van* dingen verschilt van de eerste benadering doordat objecten niet ondergeschikt zijn aan het geschiedverhaal en dus slechts object zijn, maar juist subject in het verhaal. Met de methode van geschiedenis *en* dingen plaatst de historicus objecten buiten de geschiedenis. Het object wordt dan ingezet om het complete idee van het analyseren van de geschiedenis ter discussie te stellen.⁶⁰

Een combinatie van de eerste en de tweede manier lijkt het meest vruchtbaar in deze scriptie. Aan de ene kant wordt namelijk gepoogd een geschiedverhaal te schrijven over Nederlands nationalisme en imperialisme tijdens de Tweede Boerenoorlog. Hiervoor is het nodig dat verschillende objecten in het geschiedverhaal van die tijd worden geplaatst. Daarvoor is de conventionele aanpak (geschiedenis *door* dingen) geschikt en nodig. Aan de andere kant is het doel van deze scriptie om te onderzoeken of de bestaande geschiedschrijving rondom Nederland en de Tweede Boerenoorlog kloppend is (geschiedenis *van* dingen). Daarvoor zijn drie objecten geselecteerd die in het

⁵⁹ G. Riello, ‘Things that shape history. Material culture and historical narratives’, in K. Harvey (ed.), *History and material culture* (Londen 2009) 24-46.

⁶⁰ Riello, ‘Things that shape history’, 25-26.

vervolg van deze scriptie aan een analyse worden onderworpen. Voor dit doel is echter een bredere theoretische basis nodig.

Deze basis werd al in 1986 gelegd door Arjun Appadurai, een Indiase antropoloog. Hij schreef over het 'sociale leven van dingen'; een doorbraak in het schrijven over materiële cultuur.⁶¹ Appadurais theorie heeft veel teweeggebracht, omdat hij de conceptuele onderbouwing gaf om objecten een 'biografie' te geven. Het werk van Appadurai is sterk beïnvloed door Igor Kopytoff en Nancy Munn. Munn, zelf antropologe, wist aan de hand van de bestudering van kano's de weg vrij te maken voor een analyse van het 'pad' dat een object doorlopen heeft.⁶² Van Kopytoff heeft Appadurai de opvatting dat de status van een object '(...) is best looked upon as a process of becoming rather than as an all-or-none state of being'.⁶³ Uit de analyses van beide auteurs haalt Appadurai de notie dat een object betekenis krijgt in een bepaalde context, hetgeen tot gevolg heeft dat die betekenis verandert als de context verandert. Objecten bewegen zich in en tussen bepaalde waardesystemen (*systems of value*). Waarde is daarom niet alleen economisch, maar ook sociaal en cultureel.⁶⁴ Juist die constatering is cruciaal voor het bestuderen van objecten.

Omdat een object zich in een proces bevindt, heeft het fases in zijn 'leven'. Een fase wordt afgebakend door de betekenis en de waarde. Een fase wordt dus afgesloten en opgevolgd door een volgende wanneer een object zich in een nieuw waardensysteem beweegt. Dit gebeurt meestal door de geografische en temporele verplaatsing van een object. Immers, om bij een van de objecten uit deze scriptie te blijven: een pijp met de beeltenis van Paul Kruger uit de 19^e eeuw had voor de mensen toen een andere betekenis/waarde dan voor ons, 21^{ste}-eeuwse Nederlanders, die de pijp in een museum aanschouwen. Tegelijk had het ook een andere waarde voor Afrikaners in de Zuid-Afrikaanse Republiek die de pijp, op reis door Nederland, kochten en mee terug namen naar Zuid-Afrika om het daar op de kast te leggen. Al deze fases vormen, om terug te keren bij Appadurai, de 'biografie' van een object en zorgen ervoor dat de status van een object kan veranderen bij een verplaatsing. Dit kan ook gelden voor andere, wellicht minder

⁶¹ A. Appadurai, 'Introduction: commodities and the politics of value', in A. Appadurai (ed.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective* (Cambridge 1986) 3-63.

⁶² N.D. Munn, 'The spatiotemporal transformations of Gawa canoes', *Journal de la Société des océanistes* 33.54 (1977) 39-53.

⁶³ I. Kopytoff, 'The cultural biography of things: Commoditization as a process', in Appadurai (ed.), *The social life of things*, 73.

⁶⁴ Appadurai, 'Introduction', 13-15.

praktische, objecten die men in Nederland vervaardigde. Denk daarbij aan een collectebus of een gedenkmunt.

Verantwoording

De methode van Arjun Appadurai zal aldus centraal staan bij het analyseren van de objecten. In de volgende drie hoofdstukken komen de drie genoemde objecten separaat aan bod. Hoofdstuk een zal zich bezighouden met Kruger-tabakspijp, terwijl hoofdstuk twee zal gaan over de collectebussen. In het derde hoofdstuk komt het Boer- en Rooinekspel aan bod. In de conclusie zullen de onderzoeksresultaten in samenvatting de revue passeren om daarmee de hoofdvraag te beantwoorden. Tenslotte volgen enkele aanbevelingen voor verder onderzoek.

Aan het einde van deze inleiding nog een extra opmerking. Niet zelden schrijven historici dat hun bronnenmateriaal beperkt is. Ook in dit onderzoek zien we dat terug. Op zoek gaan naar ‘populair imperialisme’ staat gelijk aan op zoek gaan naar bronnen van en over ‘gewone’ mensen en hun alledaagse doen en laten. Deze bronnen zijn erg moeilijk te vinden omdat er geen archieven zijn die ze opslaan. Als er bronnen van gewone mensen uit de tijd van de Tweede Boerenoorlog zijn, dan zijn deze meestal in privébezit en zodoende moeilijk te traceren. Vandaar dat we in dit onderzoek met enige zekerheid dingen kunnen zeggen over (bestuurs)leden van bijvoorbeeld de NZAV en andere hoger geplaatste mensen, terwijl we voor lager geplaatste mensen vaker niet verder kunnen komen dan algemene uitspraken of aannames. Met het beschikbare bronnenmateriaal is in deze scriptie echter zijn de ‘gewone’ mensen dicht benaderd.

Een ander onderdeel van de moeilijkheid, dat samenhangt met het vorige punt, is dat van veel mensen de motieven onduidelijk blijven. De begrippen ‘nationalisme’ en ‘imperialisme’ zijn niet slechts dingen die je doet, maar gaan ook over een bepaalde instelling en hebben een onderliggend motief. Omdat we niet werkelijk in de gedachten van mensen uit het verleden kunnen komen – misschien dat dat in de toekomst wel mogelijk is (zegen of vloek?) –, blijft ook het motief slechts een benadering. Met deze twee punten in het achterhoofd dient de lezer de voorliggende scriptie te lezen.

Hoofdstuk 1 | Kruger-pijp



Figuur 1: Tabakspijp met beeltenis van Paul Kruger (bron: eigen collectie).

Inleiding

In de komende drie hoofdstukken zullen drie verschillende (soorten) objecten de revue passeren. In dit eerste hoofdstuk behandelen we een tabakspijp met het hoofd van Paul Kruger. De deelvraag die daarbij centraal staat, luidt als volgt: ‘Wat kan de Kruger-pijp ons vertellen over Nederlands nationalisme en imperialisme tijdens de Tweede Boerenoorlog?’. Nadat de historische context van de pijpindustrie in het algemeen en het Goudse bedrijf Goedewaagen in het bijzonder uiteen is gezet, wordt de pijp in kwestie is beschreven. Haar ‘biografie’ wordt, aan de hand van verscheidene aspecten, zo uitputtend mogelijk geschreven.

De Nederlandse en Goudse pijpindustrie

Al sinds de zeventiende eeuw kende Nederland een pijpindustrie. Vanaf 1610 vinden we inschrijvingen van pijpmakerijen in de registers van Rotterdam, Amsterdam, Gouda, Enkhuizen en Leiden.⁶⁵ Vanuit de westelijke kant van het land verspreidde de (verkoop van) tabak zich door het land, waardoor de industrie zich ook verder uitbreidde in deze nieuwe ‘tabaksgebieden’. Producenten in andere gebieden dan Holland produceerden echter zeer lokaal. Met het vorderen van de tijd werden de ondernemingen in Holland

⁶⁵ G. Bras, B. Konijnendijk en E. Korpershoek, *Goudse kopstukken. Kleipijpen opgegraven bij Goedewaagen* (Gouda 2009) 209.

groter. Aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw gingen veel bedrijven over op massalere productie van pijpen, zeker toen tweede helft van deze eeuw de industrialisatie op gang kwam. Nederland werd Europees gezien een grote speler als het ging om de productie van tabakspijpen.

Al zeer vroeg in de geschiedenis van het pijpmaken kwam er specialisatie op gang. Dit zien we terug in het arbeidsproces. Omdat de kleien tabakspijpen tot ver in de negentiende eeuw de overhand hadden, bleef ook het arbeidsproces grotendeels in stand.⁶⁶ Dit proces bestond uit enkele stappen. Eerst werd de klei, nadat een rolder deze in een voorvorm had gerold, in een mal geperst totdat het de gewenste vorm had. Vervolgens werd de pijp uit de mal gehaald om overtollige klei te verwijderen, voornamelijk van de plaatsen waar de tabak in moest en waardoor de lucht moest worden aangezogen. Vaak voerden vrouwen deze taak van afwerken uit.⁶⁷ We weten niet precies waarom dat gebeurde, maar we kunnen aannemen dat het gebeurde omdat men vrouwen handiger vond voor dit soort werk en omdat vrouwen 'betere' en 'snellere' handen hadden. In ieder geval laat het zien dat we binnen de pijpindustrie al heel vroeg van specialisatie in het arbeidsproces konden spreken.

Na de afwerking werd de klei gedroogd in een warme kamer of, als het weer goed was, buiten. Nadat er eventueel een merk was aangebracht – dit gebeurde vooral in het duurdere segment –, ging de pijp de oven in. Daartoe werden tientallen tabakspijpen verzameld in een zware 'pijpenpot' die in de oven werd gezet. Eventueel kon er nog versiering op de pijp worden aangebracht voordat hij in de verkoop ging.

De pijpindustrie in Gouda

Er waren in Gouda al in vroeg in de zeventiende eeuw zo veel bedrijfjes dat de noodzaak van goede omgangvormen gevoeld werd. In 1660 werd daartoe het Goudse gilde van pijpmakers opgericht. Het gilde zorgde ervoor dat de kwaliteit van Goudse pijpen op een hoog niveau zou komen. Het verwondert dan ook niet dat Gouda al snel met het aanvankelijke centrum van de pijpindustrie, Amsterdam, kon wedijveren.⁶⁸ Eerstgenoemde stad was concurrerend qua prijs en kwaliteit en lag geografisch gunstig.

⁶⁶ Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 208.

⁶⁷ Idem, 208.

⁶⁸ Idem, 211.

De Goudse industrie, waaronder de pijpmakers, kende tussen 1700 en 1750 een grote bloei. Daarna volgde een algehele neergang, zeker in de Franse tijd. Toen waren niet alleen de gilden buiten werking, maar was handelen moeilijk als gevolg van het Franse beleid. Vanaf het einde van de Franse tijd zien we weer een bloei in de Goudse pijpindustrie. Het aantal pijpproducenten in het buitenland nam toe, maar zij produceerden slechts voor de lokale of regionale markt aldaar.

De tweede helft van de negentiende eeuw laat een tweeledig beeld zien. Aan de ene kant was dit een periode van bloei. Als gevolg van de grote aanvoer van tabak uit Nederlands-Indië zagen we in deze tijd een groei van alle industrieën rondom tabak.⁶⁹ Ook de Goudse pijpmakers profiteerden hiervan. Hierdoor waren zij tot de jaren 1870 de belangrijkste bedrijven van Gouda.⁷⁰ Aan de andere kant zien we op verschillende manieren een langzame achteruitgang van de Goudse pijpindustrie. De export van tabakspijpen daalde doordat bedrijven in Duitsland en Schotland zelf gingen produceren. Daarnaast raakten kleipijpen uit de gratie ten gunste van houten, meerschuimen en porseleinen pijpen en later ook de sigaar en de sigaret.⁷¹

Oplossingen waren voorhanden, maar niet mogelijk voor iedere producent. Meer produceren kon niet altijd, omdat er veel en speciaal werk nodig was voor het maken van een pijp. Van begin tot eind waren er tot wel dertig handelingen nodig om een pijp te maken. Lagere prijzen vragen was ook niet altijd mogelijk, omdat de lonen in de pijpindustrie al de laagste van alle industrieën waren. Mannen kregen voor een week werk namelijk tussen de f3,50 en f7,-, vrouwen tussen de f2,- en f3,- en kinderen rond de f1,-.⁷² Een andere oplossing, het ontwikkelen van nieuwe producten, was slechts weggelegd voor de bedrijven die speelruimte hadden om te experimenteren. Als we dit bij elkaar optellen is het, achteraf geredeneerd, logisch dat er tegen het einde van de negentiende eeuw slechts enkele grote pijpproducenten over waren en dat zelfs zij zich vaak toelegden op het produceren van extra producten als aardewerk.⁷³ Een van de grote Goudse pijpproducenten aan het einde van de negentiende eeuw is de firma P.

⁶⁹ P.H.A.M. Abels (ed.), *Duizend jaar Gouda: Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 591.

⁷⁰ Abels, *Duizend jaar Gouda*, 591.

⁷¹ Idem; Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 211.

⁷² B. de Wit, *Op hoop van zaken. De industrialisatie van Gouda 1813-1913* (Gouda 2004) 176. Volgens het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis is f1,- in 1900 gelijk aan ongeveer €13,31 in 2016. Omgerekend verdienden mannen dus tussen de €45,- en €90,- per week, vrouwen tussen de €25,- en €40,- en kinderen rond de €13,-. Zie <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>.

⁷³ Abels, *Duizend jaar Gouda*, 591; Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 211.

Goedewaagen & Zoon, eveneens de producent van de pijp die in dit hoofdstuk centraal staat.

De (voorgangers van de) firma P. Goedewaagen & Zoon

De eerste vermelding van het oude geslacht pijpmakers vinden we in 1779. In dit jaar wordt Dirck Goedewaagen, na het met succes afleggen van de gildeproef, ingeschreven bij het Goudse gilde voor pijpmakers.⁷⁴ Sindsdien zijn de Goedewaagens actief op diverse plaatsen in Gouda. Hun bedrijf groeide hard, zeker toen Pieter en Tobias Goedewaagen in 1853 pottenbakkerij 'De Star' kochten. De sporen van deze Goudse pottenbakkerij, waar al sinds het begin ook pijpen worden gebakken, gaan zeker terug tot 1612.⁷⁵ In het eerste jaar na de overname bakte De Star 6.000 potten met pijpen, waarvan ongeveer 2.700 voor Goedewaagen.⁷⁶

Hoewel we in de hierop volgende jaren minder weten over de productie, kunnen we wel zeggen wat er met de lonen gebeurde. Deze stegen geleidelijk van f0,425 per pijpenpot in 1853 naar de waarde van f0,64 in 1862. Na een dip van enkele jaren, waarin de markt door overproductie verzadigd raakte en de lonen daalden, lagen de lonen per pijpenpot in 1876 weer op f0,50.⁷⁷

In 1880, als Tobias inmiddels overleden is, richt Pieter Goedewaagen met zijn zoon Aart de firma P. Goedewaagen & Zoon op. Een jaar later, op 19 juli 1881, schrijft deze nieuwbakken firma dertien verschillende merken voor op de pijpen in bij de rechtbank van het arrondissement Rotterdam (zie figuur 2).⁷⁸ Deze merken zien we vanaf dat moment op vele plaatsen en in vele jaren terug, van de inventarislijsten tot en met de catalogi.



Figuur 2: Twee van de in 1881 ingeschreven merken (bron: SAMH, archief Goedewaagen, nr. 0309.745, aangepast).

⁷⁴ Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 213.

⁷⁵ D.H. Duco, *Koninklijke Goedewaagen (1779-1982): Een veelzijdig ceramisch bedrijf* (Leiden 1999) 23-25.

⁷⁶ Duco, *Koninklijke Goedewaagen*, 25. Pijpen werden in een grote pot gebakken omdat dat rendabeler was en omdat de pijpen dan beschermd waren tegen bijvoorbeeld vallen of schuiven. Er kon bovendien niets op vallen, omdat op een pijpenpot vaak een deksel werd geplaatst. In een pijpenpot zaten vaak tientallen tot misschien wel een gros pijpen. Zie: A. van der Meulen en P. Smeele, *De pottenbakkers van Gouda 1570-1940 en hun betekenis voor de geschiedenis van de Nederlandse keramiek* (Leiden 2012) 54-58.

⁷⁷ Duco, *Koninklijke Goedewaagen*, 25.

⁷⁸ Archief Goedewaagen, Streekarchief Midden-Holland (SAMH) nummer 0309.745.

In de jaren 1890 stijgt de pijpproductie van Goedewaagen tot niet eerder bereikte hoogtes. In 1897 lag de productie op ongeveer vijf miljoen pijpen per jaar (op een totale Goudse productie van dertien miljoen bijna veertig procent), terwijl deze in 1900 meer dan zes miljoen bedroeg.⁷⁹ De stijging komt vooral door de uitvoer richting landen buiten Europa. Afgezien van dit gegeven is het zeer opmerkelijk dat de productie van Goedewaagen zo kon stijgen en tijdens het eerste decennium van de twintigste eeuw gelijk kon blijven. De kleipijp werd in Europa steeds vaker vervangen, zoals we hierboven al konden lezen, door onder meer houten en meerschuimen pijpen en sigaren. Het brengt Goedewaagen-onderzoeker D.H. Duco tot de constatering dat na de rijke mensen in Nederland ook de arme overstapten, waarschijnlijk op andere soorten tabakspijpen of wellicht andere rookwaar.⁸⁰ En dat terwijl een goedkope kleipijp van Goedewaagen rond eeuwwisseling tussen de f0,02 en f0,05 kostte!⁸¹

Zoals gezegd blijft de pijpproductie van Goedewaagen tussen 1900 en 1910 redelijk stabiel. Het zorgt voor een jaarmzet van rond de f50.000, voor die tijd een behoorlijk bedrag.⁸² In 1910, als de pijpindustrie duidelijk verkleind is, werken er nog 194 pijpmakers in Gouda. De firma Goedewaagen heeft er daarvan ongeveer zestig in dienst, wat laat zien dat het bedrijf nog altijd een zeer grote speler was.⁸³

‘Biografie’ van de Kruger-pijp

Het eerste object dat in deze scriptie aan bod komt, is een tabakspijp met het hoofd van Paul Kruger (zie figuur 1). Deze pijp is, zo valt te lezen op de veilingpagina waar de pijp gekocht is, omstreeks 1900 vervaardigd bij de firma P. Goedewaagen & Zoon te Gouda.⁸⁴ Een catalogus van Goedewaagen, afkomstig van de internetpagina van de Pijpelogische Kring Nederland (PKN), bevat echter eveneens een tekening met een soortgelijk figuur.

⁷⁹ Duco, *Koninklijke Goedewaagen*, 53.

⁸⁰ Idem, 50.

⁸¹ Idem, 53; SAMH, archief Goedewaagen, nrs. 0309.849 en 436. Uit de inventaris van eind negentiende en begin twintigste eeuw, evenals uit een catalogus van na 1903, blijkt dat goedkope en simpele pijpen voor enkele centen per stuk gewaardeerd waren. Duurdere uitvoeringen, bijvoorbeeld krulpijpen of pijpen met schilderingen, waren daarentegen vaak voor tussen de vijf en tien cent per stuk gewaardeerd. Deze waren natuurlijk bedoeld voor een ander publiek dan een arme arbeider. Omgerekend kocht je de onderzochte pijp bij Goedewaagen voor €0,27 (prijsniveau 2016). Zie <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>.

⁸² Duco, *Koninklijke Goedewaagen*, 53.

⁸³ Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 213.

⁸⁴ F. Mayenburg, ‘Groene Hart vertellingen’ (versie 22 september 2016), <http://www.groenehartvertellingen.nl/Pagina/antiektekoop-compleetkleipijpen.htm> (geraadpleegd 28 september 2016); Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 16.

Deze catalogus komt volgens de internetpagina uit 1891, wat betekent dat ook vóór de Tweede Boerenoorlog een Kruger-pijp al bestond.⁸⁵

Voordat we aan de beschrijving van de pijp toekomen, is het nuttig op te merken dat er vele pijpmakerijen waren die een pijp met Kruger maakten. In Nederland bijvoorbeeld maakten Hollandia uit Gouda, Wortelboer uit Groningen en Wasmann uit Amsterdam eveneens Kruger-pijpen.⁸⁶ Ook in het buitenland, vooral in Oostenrijk (Klagenfurt), Duitsland (Westerwald) en Frankrijk (verschillende plaatsen), zijn dit soort pijpen gemaakt.⁸⁷ Het laat iets zien van de populariteit van Kruger en wellicht ook van de Boeren in het algemeen.

De pijp in dit onderzoek heeft als kop een beeltenis van Paul Kruger – inclusief hoed. Hij wordt afgebeeld als een ‘typische Boer’ zoals we die kennen van veel foto’s uit de Boerenoorlog.⁸⁸ Kruger was zelf een fanatiek pijproker en hij werd bijna altijd met hoed afgebeeld, zodat deze kop in een patroon lijkt te passen.⁸⁹ De beeltenis kent veel details: neus, mond, oren, bakkebaarden en haar zijn duidelijk onderscheidbaar en vrij precies vormgegeven. Hetzelfde geldt voor de hoed, waar door middel van schrappen is geprobeerd de hoed ‘textuur’ te geven.

Overigens lijkt de beeltenis vanaf de zijkant bezien veel meer op Kruger dan vanaf de voorkant. Sterker dan dat: het doet ons twifelen of we wel met Kruger te maken hebben. De twijfel kan komen doordat het niet ongebruikelijk was om gezichten op een karikaturale manier af te beelden. Deze traditie is afkomstig uit Frankrijk en bereikte pas laat in de negentiende eeuw Nederland.⁹⁰ Goedewaagen produceerde geen eigen karikatuurmallen tot ongeveer 1905, dus als dit al een karikatuur is, dan is zij uit Frankrijk afkomstig. Er liggen echter ook simpeler verklaringen voor de hand: de mensen die deze kop ontworpen waren er niet goed in, of Kruger was moeilijk na te maken in klei.

⁸⁵ Pijpelogische Kring Nederland (PKN), ‘Nederland, catalogi en assortimentsbladen’ (versie 29 september 2016), <http://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/nederland/> (geraadpleegd 29 september 2016). Overigens bevatten catalogi uit ca. 1900 en ca. 1912 eveneens dezelfde kop. In elk van deze catalogi is de pijp genummerd als 186, afkomstig uit serie 6.

⁸⁶ F. Tymstra, ‘Bordollopipen uit Grünstadt’, *Pijpelogische Kring Nederland* 33 (1986) 13-23.

⁸⁷ Zie bijvoorbeeld: R. Stam, ‘Pijp en politiek’, *Pijpelogische Kring Nederland* 85 (1999) 1103-1124.

⁸⁸ Zie voor foto’s bijvoorbeeld: M. Bosma, *Minderheid in eigen land. Hoe progressieve strijd onttaardt in genocide en ANC-apartheid* (Amsterdam 2015), alhier de fotopagina’s twee tot en met zes die zich bevinden tussen pagina 224 en 225.

⁸⁹ R. de Haan, ‘Beroemdheden vereeuwigd in hardrubber pijpen’, *Pijpelogische Kring Nederland* 119 (2008) 1949-1951. Te bekijken via: <http://arjandehaan.com/flippingbook/81-139/index.html#/629/zoomed> (geraadpleegd 29 september 2016).

⁹⁰ Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 11-13.

De kop is gemaakt van rivierklei, die door de meeste pijpmakers werd gehaald uit België, Duitsland en Frankrijk.⁹¹ Deze klei is grijs, maar verkrijgt de witte kleur door het bakken. Het is de vraag of de kop in massaproductie is gemaakt. Op zowel figuur 1 als 3 zien we namelijk dat verticaal over de hoed een rand loop, zowel links als rechts. Dit zou kunnen betekenen dat de hoed er apart is opgezet of dat de gehele kop uit twee delen bestaan. Het kan ook slechts de plek zijn waar de twee delen van de mal elkaar treffen.

Wat voor massaproductie pleit, is het feit dat de kop waarschijnlijk in grote aantallen is gemaakt. In het boek *Goudse kopstukken* is te zien dat er, naast de gewone kop zoals die hier aanwezig is, in ieder geval ook een geglazuurde versie van deze kop met de beeltenis van Kruger was.⁹² Het feit dat deze twee soorten koppen voor het onderzoek van *Goudse kopstukken* in de grond bij de fabriek van Goedewaagen zijn gevonden, duidt op grotere aantallen dan met de hand geproduceerd kon worden.

Uiteindelijk bleef het maken de kop van een pijp deels handwerk, omdat er arbeiders nodig waren (in dit specifieke geval meestal vrouwen) die de binnenkant van de kop 'openmaakten'.⁹³ Dat dit gebeurd is, zien we op figuur 3. Aan de binnenkant van de kop zijn stukjes te zien waar 'gesmeerd' is, waarschijnlijk om oneffenheden of kleine gaatjes weg te halen. Geheel onderin zit overigens een klein gat waardoor de tabaksrook via de steel in de mond gezogen kon worden. Dit spreekt natuurlijk voor zichzelf, maar het gaatje moest wel in de kop komen en daar waren arbeiders voor nodig.



Figuur 3: Binnenkant kop (bron: eigen collectie).

Wat verder aan de pijp opvalt, is dat deze geen van de merken van Goedewaagen draagt. We kunnen daardoor zeggen dat de pijp niet in een duur of exclusief segment valt en waarschijnlijk in groten getale is geproduceerd.

Deze segmentatie van de markt is een opvallend iets, hoewel het al vroeg voorkwam in de pijpindustrie. In dure pijpen werd meer geld gestoken en dat mochten de mensen in de omgeving van degene die de pijp bezat zien. Goedkope pijpen waren simpeler en dus makkelijker en goedkoper te produceren en daarom waren ze minder exclusief.⁹⁴ Deze pijpen kwamen daardoor vooral bij arme mensen terecht. In het geval

⁹¹ Bras e.a., *Goudse kopstukken*, 208.

⁹² Idem, 16.

⁹³ Idem, 208.

⁹⁴ Idem, 209.

van deze Kruger-pijp is het natuurlijk mogelijk dat dit onderscheid minder strikt was; Boerenliefde kon op deze manier natuurlijk ook worden geuit. De prijs voor de pijp die in dit onderzoek centraal staat, heeft waarschijnlijk rond de f0,02 of f0,03 gelegen.⁹⁵

Nationalisme, imperialisme en de Kruger-pijp

Wat kunnen we precies zeggen over de relatie tussen de Kruger-pijp van Goedewaagen en nationalisme en imperialisme in Nederland? Laten we beginnen bij de maker van de pijp, Goedewaagen. In het archief met brieven en kaarten van bezoekers aan de fabriek vinden we een brief van het schip H.M. Zeeland met als schrijfdatum 1 april 1902.⁹⁶ De officier-machinist van dit Nederlandse oorlogsschip wil Goedewaagen persoonlijk bedanken voor de lading pijpen en tabak die hij heeft geschonken aan krijgsgevangen Boeren op de toenmalige Britse kolonie Ceylon.⁹⁷

In de brief doet de officier-machinist verslag van het contact met de Engelsen, die de bemanning van het schip toestemming gaven om de lading bij de Boeren te brengen, van de toestand van de Boeren in het gevangenkamp en van de brieven die de Zeeland bij aankomst te Batavia van de zeer dankbare Boeren kreeg. De officier-machinist sluit af met de bemoediging dat Goedewaagen 'een goede daad deedt'.

Het versturen van een lading pijpen en tabak naar krijgsgevangen Boeren laat zien dat Goedewaagen, de persoon zelf of het gehele bedrijf, meeleeft met de strijd van de Boeren. Hoewel we niet kunnen achterhalen met welk motief Goedewaagen de lading opstuurde, stuurt de actie ons wel in een bepaalde richting. Goedewaagen zelf lijkt met zijn zending sympathiek tegenover de Boerenzaak te staan. Hij zal het ook gedaan hebben om Boeren te helpen. Het verraadt bij Goedewaagen gevoelens van verbondenheid met de Boeren en dat duidt logischerwijs op enige nationalistische gevoelens. Imperialistische ideeën vinden we bij Goedewaagen echter niet.

⁹⁵ SAMH, archief Goedewaagen, nr. 0309.346. De waarde die in elk jaar in de inventaris staat is f2,25 per gros (144 stuks), wat ongeveer 1,5 gulden per pijp betekende. Deze inventariswaarde zal iets verhoogd moeten worden om tot de verkoopwaarde te komen. Vandaar de schatting van 2 tot 3 gulden. Dit komt overeen met een prijslijst uit januari 1900, waar pijpen uit serie 6 voor f4,25 per gros te koop zijn. Dit is 2,9 gulden per pijp. Omdat deze lijst in het Frans is, zal een deel van die prijs voor transport bedoeld zijn, iets dat voor Nederland lager uit zal vallen. Zie voor de prijslijst: Pijpelogische Kring Nederland (PKN), 'Nederland, catalogi en assortimentsbladen' (versie 29 september 2016), <http://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/nederland/> (geraadpleegd 29 september 2016).

⁹⁶ SAMH, archief Goedewaagen, nr. 0309.329.

⁹⁷ In de brief staat niet vermeld welk van de bijna tien kampen op Ceylon is bezocht.

Omdat de in dit hoofdstuk beschreven Kruger-pijp zo goedkoop was – tussen de f0,02 en f0,03 was ook voor die tijd weinig –, was hij betaalbaar voor de gehele samenleving. Vanwege zijn simpele uiterlijk, grote prijsverschil met duurdere tabakspijpen en het ontbreken van een merkteken zal de Kruger-pijp vooral door de lagere standen in de samenleving zijn gekocht en gebruikt. De hogere standen hadden genoeg keuze voor duurdere tabakspijpen met het hoofd van Kruger.⁹⁸

Roken gaat in Nederland, net zoals in de rest van Europa, terug tot de zeventiende eeuw, toen tabak voor het eerst geïmporteerd werd naar Europa.⁹⁹ Tot het begin van de twintigste eeuw werd tabak in Nederland vooral gesnoven, gepruimd en gerookt met een pijp. Pas tijdens en na de Eerste Wereldoorlog werd het modieus om sigaretten en sigaren te roken – hoewel dit laatste op kleine schaal al gebeurde in Nederland.¹⁰⁰ In de tijd van de Tweede Boerenoorlog was het dus ook nog zeer gebruikelijk om pijp te roken. Daarom kunnen we zeggen dat de impact van een pijp met de beeltenis van Kruger in potentie groot was.

⁹⁸ Voor enkele voorbeelden, zie: Oosthuizen, *Boer War memorabilia*.

⁹⁹ D. Robbeson, 'Geschiedenis van het roken' (versie 1 juni 2015), <http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/geschiedenis-van-het-roken/> (geraadpleegd 18 november 2016).

¹⁰⁰ Robbeson, 'Geschiedenis van het roken', <http://www.isgeschiedenis.nl/nieuws/geschiedenis-van-het-roken/> (geraadpleegd 18 november 2016).

Hoofdstuk 2 | Collectebussen



Figuur 4 Collectebussen voor de Boeren (bron: Zuid-Afrikahuis (ZAH) Amsterdam).

Inleiding

Nadat in het vorige hoofdstuk een Kruger-pijp is beschreven en geanalyseerd, staan in dit hoofdstuk twee collectebussen centraal. De deelvraag die in dit hoofdstuk als leidraad geldt, is: 'Wat kunnen de collectebussen ons vertellen over Nederlands nationalisme en imperialisme tijdens de Tweede Boerenoorlog?'. We concentreren ons op de collectebussen die het Zuid-Afrikahuis (ZAH) in bezit heeft en die ook gebruikt zijn in de tentoonstelling 'Goede Hoop' van het Rijksmuseum. Nadat in dit hoofdstuk is gekeken naar de geschiedenis van het inzamelen van geld ten behoeve van de Boeren – en specifiek voor de vrouwen en kinderen die zich in concentratiekampen bevonden – hebben we de benodigde informatie om de bussen gedetailleerd te beschrijven en te analyseren.

Geld inzamelen voor de Boeren

In Nederland was de liefde voor de Boeren groot. Een van de beste manieren om te laten zien dat de Boerenliefde voor concrete actie zorgde, was het inzamelen van geld. Dat deed Nederland dan ook massaal in de jaren van de Tweede Boerenoorlog. Het inzamelen begon vrijwel direct na het uitbreken van de oorlog in oktober 1899 en liep gedurende de

oorlog op tot ongeveer f1,8 miljoen.¹⁰¹ De leidende vereniging bij het inzamelen van het geld was de NZAV.¹⁰²

De Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging werd in 1881 opgericht naar aanleiding van de Eerste Boerenoorlog. Waar er eerst er verschillende lokale initiatieven waren om Transvaal te steunen in de strijd tegen Groot-Brittannië, werden deze gedurende het jaar 1881 bijeengebracht in de nieuwe vereniging NZAV. Na het einde van de Eerste Boerenoorlog bleef de vereniging nog actief, totdat zij uiteindelijk een hoogtepunt bereikte tijdens de Tweede Boerenoorlog.¹⁰³

De NZAV had tussen 1881 en 1899 verschillende malen iets van zich laten horen, vooral tijdens de Jameson-inval. Verder onderhield ze contacten met de regering van Transvaal en maakte ze veel plannen om de binding tussen Nederland en Zuid-Afrika te verstevigen. Op het gebied van wetenschap, cultuur, politiek en handel ijverde de NZAV voor betere betrekkingen. Niet voor niets schreef Ulrich Kröll, Duits onderzoeker van de Boerenoorlogen en de buitenlandse organisaties die actief waren in Zuid-Afrika, over de bedoelingen van de NZAV: 'Aus all diesen Projekten und Initiativen der Gesellschaft sprach die Absicht, das burische Südafrika kulturell und wirtschaftlich enger an das 'Mutterland', also die Niederlande, zu fesseln und gegen den englischen Einfluß zu immunisieren.'¹⁰⁴ Wellicht was het streven van de NZAV wel meer dan enkel betrekkingen opzetten.

De Tweede Boerenoorlog maakte echter alle verschil. Had de NZAV in 1898 nog 1.663 leden, dit aantal schoot omhoog naar 6.111 aan het einde van 1899. In diezelfde tijd vermeerderde het aantal lokale NZAV-afdelingen van vier naar vierendertig.¹⁰⁵ De oorlog was uitgebroken en de NZAV was op volle sterkte.

Al meteen, op 16 oktober 1899 (slechts vijf dagen na het begin van de oorlog), deed de NZAV een oproep om geld in te zamelen voor ambulances. Deze inzameling zou ten goede moeten komen aan het Nederlandse Rode Kruis, dat de ambulances naar zuidelijk

¹⁰¹ Kuitenbrouwer, *War of Words*, 169. Hiervan werd ongeveer f1,4 miljoen door de NZAV en aanverwante organisaties opgehaald. Omgerekend naar nu zou het gaan om ruim €23,3 miljoen (op een totaal van 5,1 miljoen inwoners). Zie <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php> voor de rekenhulp. Qua economische waarde lijkt dat een laag bedrag, maar de sociale waarde ervan was des te groter. Rond 1900 waren er immers minder Nederlanders die minder te besteden hadden en niet de infrastructuur kenden die wij nu kennen. Geven voor de Boeren was niet iets wat je altijd en overal kon doen.

¹⁰² Idem; Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 147.

¹⁰³ L. de Jongh, 'De NZAV leeft voort! Een terugblik op het samengaan met de ZASM en een vooruitblik op de toekomst', *Maandblad Zuid-Afrika* 92.9 (2015) 202-203.

¹⁰⁴ Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 142.

¹⁰⁵ Idem, 154.

Afrika zou sturen. In heel Nederland gaf men gehoor aan de oproep. Steden, bedrijven, banken, verenigingen en individuen hielpen mee aan het inzamelen van geld. Mensen collecteerden aan de deur en op straat of organiseerden avonden met sprekers.¹⁰⁶

De actie was in alles een groot succes. Het slagen ervan kwam niet alleen doordat welhaast iedereen meehielp, maar ook omdat er bijvoorbeeld regelmatig tussenstanden in krant werden gepubliceerd en burgemeesters van verscheidene plaatsen opriepen gul te geven. Er is zelfs melding gemaakt van een kind dat het geld van zijn verjaardag doneerde.¹⁰⁷ Wekelijks – en later, in 1901 en 1902, tweewekelijks – was er in de krant (het *Algemeen Handelsblad*) te lezen wie geld had gegeven, hoeveel geld het was en wat het totaalbedrag was.¹⁰⁸ Uitgedrukt in geld is het verbazend om te zien hoe snel de actie ‘om zich heen grijpt’. De NZAV-archieven bevatten erg veel informatie over de inzameling. We vinden briefjes van individuen en groepen mensen die geld schenken, honderden pagina’s aan door de NZAV verspreide intekenlijsten waarop mensen hun naam en donatie in konden vullen en handmatige tellingen van bedragen die per dag binnenkwamen.¹⁰⁹ Zo zien we lijsten met donaties uit Monnickendam, Voorschoten, Zeist, Purmerend, Groningen, Enschede, etc. en losse A4’tjes met totaalbedragen per dag. Bij 27 oktober staat bijvoorbeeld f14.792,77, bij 28 oktober f2.719,78, bij 30 oktober f29.183,16 en bij 31 oktober f8.135,21½. Aan het begin van de inzameling stroomde het geld dus binnen.¹¹⁰

Zo kon het gebeuren dat het *Algemeen Handsblad* in de eerste maanden een snel stijgend totaalbedrag kon publiceren – de groei van het bedrag nam echter af in de loop van 1900.¹¹¹ Laten we bij het begin beginnen. Op 4 november, amper drie weken na het begin van de inzamelingsactie, meldde het *Algemeen Handelsblad* dat er f380.419,13½

¹⁰⁶ Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 147-149; Kuitenbrouwer, *War of words*, 170.

¹⁰⁷ Kuitenbrouwer, *War of words*, 170.

¹⁰⁸ ZAH, archief Oorlogsfonds NZAV, nr. 66.

¹⁰⁹ Idem, inventarisnummers 38-41. Deze archieven zijn, vanwege de persoonlijke informatie, niet openbaar toegankelijk. Ze bieden de onderzoeker echter een schat aan informatie die een goede indruk geeft van de massaliteit van de inzamelingen.

¹¹⁰ Idem.

¹¹¹ ZAH, archief Oorlogsfonds NZAV, nr. 66.

was opgehaald.¹¹² Op 25 november stond de teller op f648.519,19½, terwijl op 16 december het totaal al was opgelopen naar f823.001,04½. Op 6 januari 1900 stond het bedrag op f918.076,72 (zie figuur 5). Vanaf toen nam de groei iets af, want pas eind februari/begin maart ging het totaal over de miljoen gulden heen. Eind mei 1902, tegen het einde van de oorlog, wordt bijna de f1,4 miljoen aangetikt.¹¹³ Tot en met het einde van de oorlog is er f1 miljoen van het bedrag uitgegeven, zo meldt de krant ons.

Uiteindelijk ging ongeveer f80.000 naar het Nederlandse Rode Kruis, dat overigens niet erg blij was met de massale actie van de NZAV. Het Rode Kruis was namelijk van plan om zelf een inzamelingsactie te houden. Deze kwam er ook, maar werd duidelijk ondergesneeuwd door het succes van de NZAV. De relatie tussen beide organisaties bleef, mede hierom, gespannen tijdens de Tweede Boerenoorlog.¹¹⁴

Toen de inzamelingen op stoom kwamen, moesten de leiders van verschillende organisaties de vraag beantwoorden wat er met het geld ging gebeuren. Het kon niet zomaar naar Zuid-Afrika worden getransporteerd, maar moest daar een doel hebben. De NZAV richtte daartoe in januari 1900 het *Nederlandsch Bijstandsfonds voor Zuid-Afrika* op. Dit fonds had haar hoofdkwartier in Pretoria, alwaar een tienkoppig bestuur de leiding op zich nam. Eveneens had het fonds een subafdeling in Bloemfontein met een zeskoppig bestuur.¹¹⁵ Ook na de inname van Pretoria door de Britten bleef het fonds actief, zij het in een andere bestuursvorm en meer vanuit Nederland/de NZAV bestuurd.

Het *Bijstandsfonds* gaf in eerste instantie geld aan de slachtoffers (en eventueel de nabestaanden van slachtoffers) van de Boerenoorlog, maar omdat de oorlog zo lang duurde, werd ook de 'gewone' bevolking bijgestaan. Na het instellen van de

Bijdragen à 10 cts.			
lezers <i>Nieuwsbl.</i>		Jouze	" 6.85
voor <i>Nederland</i>	40.—	Société Jeunesse	
Feestprogramma's		te Valleyres sous	
jaarfeest N. M. B.		Ursins	" 9.75
Mercurius	" 12.16	Oudejaarsavond	
Door ds. S. V.		Wormerveer	" 9.35
Noordwijk Binn.		Coll. Vergadering	
en Noordw. a/Zee	323.18	Sloterd. IJclub	" 10.20
Coll. Maastricht	" 1915.96	Coll. feestavond	
" gem. Helden		30 Dec., Harlingen	" 6.50
en Kessel	" 50.—	Collecte fanfare,	
Door A. P. ter G.		Noot gedacht,	
Apeldoorn	" 45.83	Almkerk	" 16.10
Collecte Lichten-		Coll. uitv. Zangver.	
voorde	" 36.60	Kunstliefe en	
Nagekomen giften		Vriendschap	" 28.23
Raamsdonk	" 33.45	Van een St. Nico-	
Uitvoering Zang-		laas-poppenver-	
vereniging "De		loting Mijdrecht	" 10.40
Lofstem "Gameren"	7.—	Uitv. redrijkers-	
G. v. O.	" 100.—	kamer Concerten	
Collecte Parijs	" 1500.—	Schermerhorn	" 36.20
Bijdrage uit Saigon	" 176.25	Gift uit Sluis	" 5.—
Soirée Hardings-		ANNJE	" 25.—
veld en Giesendam	" 200.—	Pa's verjaardag	
Opr. Kerstfeestv.		Waddingsveen	" 6.—
Het totaal der thans ingeschreven of inge-			
komen giften bedroeg op Zaterdag 6 Januari			
1900 f 918,076.72.			

Figuur 5: Een van de tellingen in het *Algemeen Handelsblad* met als peildatum 6 januari 1900 (bron: ZAH, archief NZAV, nr. 66).

¹¹² Vgl. Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 148. Kröll maakt melding van ongeveer f200.000 begin november.

¹¹³ Ter vergelijking: Groot-Brittannië haalde meer dan 70 miljoen pond op.

¹¹⁴ Kuitenbrouwer, *War of words*, 170-171. Hier wordt de spanning tussen het Rode Kruis en de NZAV uitgebreid uiteengezet.

¹¹⁵ Idem, 172. Van de tien bestuursleden in Pretoria werden er zeven door de NZAV aangewezen en drie door de Boeren.

concentratiekampen door de Britten stond het *Bijstandsfonds* ook de mensen in die kampen bij.¹¹⁶

De kritiek op het spenderen van dit geld kwam van verschillende kanten. Een kritiek was dat de mensen in de concentratiekampen al genoeg ondersteuning van de Britten kregen en geld vanuit het *Bijstandsfonds* beter bewaard kon worden voor weduwes en veteranen. Een tweede kritiek kwam uit de subafdeling in Bloemfontein. Daar vond men dat er te veel aandacht aan Transvaal en te weinig aan Oranje Vrijstaat werd geschonken.¹¹⁷ Uiteraard weerlegde de NZAV beide kritieken, maar het geeft aan dat niet iedereen tevreden was over de werkzaamheden van (organisaties van) de NZAV. Het *Bijstandsfonds* zou niettemin ongeveer een miljoen gulden uitgeven in Zuid-Afrika.

In dezelfde tijd als de activiteiten van de NZAV waren talloze andere kleine en grote organisaties en individuen behept met hetzelfde doel: geld en/of goederen inzamelen om de Boeren te ondersteunen. De Nederlandse consul-generaal in Kaapstad, B.H. de Waal, coördineerde hulp voor de krijgsgevangenen in kampen op Sint Helena en de Bermuda-eilanden. Het Christelijk Nationaal Boeren Comité (CNBC) ondersteunde Boeren die naar Portugal waren getransporteerd. Het Amsterdamse Transvaal Comité gaf hulp aan families van wie de vader krijgsgevangen was. Verscheidene andere comités, zoals bijvoorbeeld het Middelburgsche Dames Comité, het Internationaal Dames Comité 'Alcmaria' en het Amajuba Comité te Den Haag zamelden eveneens geld in.¹¹⁸

Hoewel de NZAV de meeste en grootste inspanningen leverde, was het CNBC een goede tweede. De vereniging had tegen het einde van de oorlog zo'n 4.000 leden en focuste zich op de religieuze (lees: orthodox-protestantse) banden tussen Nederland en Zuid-Afrika.¹¹⁹ Van het CNBC weten we het een en ander dankzij de archieven van H.J. Emous, een van de oprichters van de vereniging en eveneens werkzaam voor de NZAV. Hij was actief met het inzamelen van geld en coördineerde later diverse activiteiten om informatie over de situatie in Zuid-Afrika te verspreiden.¹²⁰ Eveneens was hij betrokken bij de samenwerkende hulpcomités.

Het was namelijk de NZAV die het voortouw nam bij het ordenen en centraal coördineren van hulp aan de Boeren. Vanwege de grote hoeveelheid aan initiatieven was

¹¹⁶ Kuitenbrouwer, *War of words*, 172-173.

¹¹⁷ Idem, 173.

¹¹⁸ Idem, 174; Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 151-152.

¹¹⁹ Kuitenbrouwer, *War of words*, 151.

¹²⁰ Idem, 175.

het moeilijk om overzichtelijk te krijgen en te houden wat er vanuit Nederland precies aan hulp richting Zuid-Afrika werd gestuurd. Zodoende kwam het in de zomer van 1901 tot de oprichting van de *Vereenigde Comités voor de noodlijdenden ten gevolge van den Zuid-Afrikaanschen oorlog*.¹²¹ Deze vereniging moest voor een betere en meer effectieve besteding van het hulpgeld zorgen. Het leek erop dat dit ook lukte, omdat de administratieve lasten lager werden. Tevens leverde deze vereniging, omdat zij lokale hulporganisaties verplichtte informatie te leveren over de activiteiten, een bijdrage aan de informatievoorziening over de toestand van de concentratiekampen.¹²²

In de zomer van 1901 werd, opnieuw op voorstel van de NZAV, getracht om zelfs tot internationale (Europese) samenwerking te komen. Er was namelijk meer bekend geworden over de toestand in de vrouwen- en kinderkampen. Daarnaast was er een aantal maanden eerder een Internationale Boerenliga opgericht. Het enthousiasme voor internationale samenwerking en voor een leidende rol van Nederland daarin was niet erg groot. Dat kwam waarschijnlijk doordat de verscheidene Europese landen het liefste zelf trots ontleenden aan hun hulp.¹²³

'Biografie' van de collectebussen

De eerste bus is een vierkanten bus. Deze is gemaakt van ijzer en vervolgens geschilderd. Op de voorkant staan de twee vlaggen van de Boerenrepublieken geschilderd. Aan de linkerkant staat de vlag van Oranje-Vrijstaat en aan de rechterkant van Transvaal. Ook op de voorkant zien we het woord 'vrouwenkampen' geschilderd, wat aangeeft dat de collecte in deze bus primair hiervoor bedoeld was. Beide soorten verf beginnen barstjes te vertonen – niet verwonderlijk na meer dan een eeuw. Volgens de informatie die het ZAH verstrekt komt de bus uit ongeveer 1902.

Hoewel we het niet met volledige zekerheid kunnen zeggen – de sluitende bewijzen zijn nog niet gevonden –, lijkt de collectebus eerder gemaakt en gebruikt te zijn. Informatie over concentratiekampen – waarvoor deze collectebus duidelijk bedoeld was – was al eerder dan 1902 bekend. Belangrijker nog is het dat we weten dat er ook al voor 1902 werd gecollecteerd voor de vrouwenkampen. De archieven in het ZAH vertellen ons

¹²¹ Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 152. Comités en verenigingen uit het hele land sloten zich hierbij aan.

¹²² Idem; Kuitenbrouwer, *War of words*, 175.

¹²³ Kröll, *Die internationale Buren-Agitation*, 152-153.

veel op welke manieren dat gebeurde.¹²⁴ Voor een van die manieren werd de vierkanten bus gebruikt.

Aan de achterkant van de bus zien we namelijk twee lipjes waarmee de bus ergens aan kon worden gehangen. Bovenop de bus vinden we een gleuf waar mensen muntjes in konden gooien en aan de voorkant een lipje waarmee de eigenaren de bus konden verzegelen danwel openen om hem te legen. Binnenin zien we duidelijk sporen van roest in de vorm van muntjes. Dit alles duidt erop dat de collectebus die we voor ons hebben ergens heeft gehangen.

Het zou kunnen zijn dat de collectebus van het CNBC in Amsterdam heeft gehangen. In *De Telegraaf* van 10 september 1901 vinden we een bericht over te houden collectes. Hier staat: 'In wijken, waar niet langs de huizen wordt gecollecteerd, zullen bij bekende personen bussen worden opgehangen. De collecte zal medio October worden gehouden'.¹²⁵ Dát er collectebussen buiten hingen is nu duidelijk. Waar ze hingen, vinden we gedeeltelijk terug.

Ten eerste zien we in het archief van Emous een groot affiche met daarop een dankwoord aan allen die geld hebben gegeven voor de 'vrouwenkampen' en voor 'tabak voor mannen'. Het affiche, dat ondertekend is door E.F. Eden (een Amsterdamse winkelier), stelt dat er f436,45 is opgehaald. Het affiche sluit aan bij een bericht uit *De Telegraaf* van 7 september 1901, waarin staat dat de heer E.F. Eden 'zijn winkelraam aan den N.Z. Voorburgwal, hoek Raadhuisstraat, beschikbaar stelde om de welsprekende platen ten toon te stellen (...)'.¹²⁶ De bussen zijn verplaatst, zo valt in de krant en onderaan het affiche te lezen, naar de heer C.J. van den Berg op de Stadhouderskade, hoek Ferdinand Bolstraat.¹²⁷

Dat de bussen daadwerkelijk naar Van den Berg, een Amsterdamse sigarenhandelaar, zijn verplaatst, vinden we eveneens in het archief van Emous, namelijk in een brief van het Amsterdamse college van burgemeester en wethouders (B&W), ondertekend op 19 september 1901 (figuur 6). Emous en anderen hebben het college om een vergunning gevraagd voor het plaatsen van 'bussen, ter inzameling van giften ten

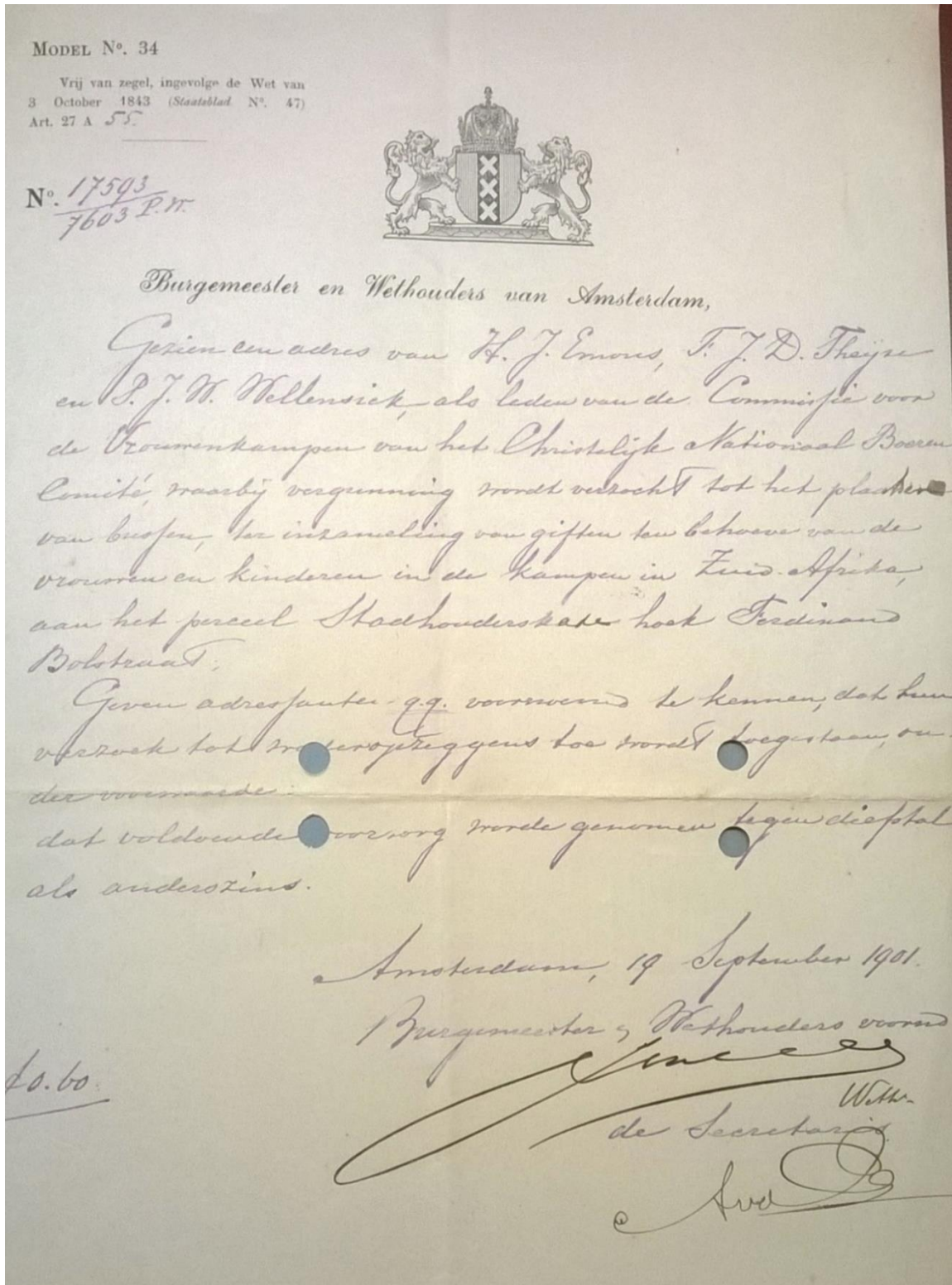
¹²⁴ Zie hiervoor voornamelijk de archieven van de 'Vereenigde Comité's voor de noodlijdenden ten gevolge van den Zuid-Afrikaanschen oorlog' in het ZAH. In deze archieven vinden we zowel oproepen, storting en financiële verslagen van de verschillende comités die zich specifiek inzetten voor de vrouwenkampen.

¹²⁵ *De Telegraaf*, 10 september (1901).

¹²⁶ 'De platen voor de Boeren', *De Telegraaf* 7 september (1901).

¹²⁷ E.F. Eden, 'Dankbetuiging' (zonder datum). ZAH, archief H.J. Emous, nr. 500; 'De platen voor de Boeren', *De Telegraaf* 7 september (1901).

behoefte van de vrouwen en kinderen in de kampen in Zuid-Afrika, aan het perceel Stadhouderskade hoek Ferdinand Bolstraat'.¹²⁸ Het college van B&W verleent de



Figuur 6: Brief van het college van B&W aan H.J. Emous e.a. (bron: ZAH, archief H.J. Emous, nr. 60).

¹²⁸ Brief Burgemeester en Wethouders Amsterdam, d.d. 19 september 1901. ZAH, archief H.J. Emous, nr. 60.

vergunning aan het CNBC onder de voorwaarde 'dat voldoende voorzorg worde genomen tegen diefstal als anderszins'.¹²⁹

Het bewijs voor de plaatsing én inzameling vinden we ook terug in *De Telegraaf* van 20 september 1901. Daarin staat dat de collecte voor de vrouwenkampen bij C.J. van den Berg f123,32 heeft opgeleverd, terwijl de collecte voor tabak voor mannen f42,68 binnen heeft gehaald.¹³⁰ De commissie voor inzameling zoekt, zo meldt de krant, nog naar een nieuwe plaats om de bussen op te hangen.

Gezien de datum van de vergunningsverlening, 19 september, en het schrijven van *De Telegraaf*, 20 september, lijkt het erop alsof de collecte al van start was gegaan voordat de vergunning officieel binnenkwam. Blijkbaar was dit voor de autoriteiten of geen probleem, of ze wisten het niet.

De tweede collectebus is een cilindervormige bus. Deze is legergroen van kleur – hier en daar zijn echter beschadigingen te vinden waar geen verf meer zit – en gemaakt van ijzer. Op de voorkant staat een nummer, te weten 288. Op de rechterzijkant (gezien vanaf het handvat) van de bus staat de Transvaalse president Paul Kruger. Op linkerzijkant staat de president van de Oranje Vrijstaat, Marthinus Steyn. Evenals de vierkanten bus heeft deze cilindervormige bus een combinatie van een lipje en een schuifje om de bus op slot te doen.

De afbeeldingen van de presidenten van beide Boerenrepublieken zijn opvallend, maar hoeven weinig verwondering op te roepen. Ze maken duidelijk voor wie het in de collectebus gegooid geld bedoeld is. Dit past, zeker in het geval van president Kruger, duidelijk in een patroon. Van hem zien we veel en veel verschillende objecten opduiken, zowel in binnen- als buitenland. Dit gaat van muntjes en speldjes tot glazen en prenten.¹³¹ Omdat zijn beeltenis zo bekend was, behoefde het weinig uitleg voor wie of wat de collecte was die werd gehouden.

Dit kwam goed uit, want de collectebus heeft aan de achterkant een handvat om de bus aan vast te houden. Dat betekent dat deze bus gebruikt is om deurcollectes te houden.

Aan de achterkant vinden we een handvat om de bus aan vast te houden. Volgens het ZAH komt de bus uit 1902, zoals ook bij de eerstgenoemde bus staat, maar de kans is

¹²⁹ Brief B&W Amsterdam. ZAH, archief H.J. Emous, nr. 60.

¹³⁰ 'Bussen-collecte', *De Telegraaf* 20 september (1901).

¹³¹ Zie voor mooi overzicht van Kruger-objecten: Oosthuizen, *Boer War memorabilia*.

groot dat de bus al eerder is gemaakt. Er werden, zo is bijvoorbeeld te lezen in *De Telegraaf* van 10 september 1901, dat mensen zich bij de deurcollecte konden aansluiten.¹³² Ook eerdere edities van deze krant berichten over de vraag naar personen om mee te helpen met de deurcollectes.

De cilindervormige collectebus is gemaakt door het bedrijf Weduwe J. Bekkers & Zoon te Dordrecht. Over de maak en de verspreiding van de bus en bijvoorbeeld de vraag of er series van zijn gemaakt, is helaas weinig te vinden. Een aanwijzing voor een grote oplage van deze bus is dat hij het nummer 288 draagt. Waarschijnlijk is dit een herkenningsteken geweest voor de vereniging die de collectebus bezat. Zo kon zij makkelijk herleiden hoeveel geld er per bus werd opgehaald, wie met de bus had gelopen en waar diegene had gelopen. Via een nummering kon de vereniging de hele stad bereiken.

Nationalisme, imperialisme en collecteren

Wat zeggen het inzamelen van geld voor de Boeren en de daarvoor gebruikte collectebussen nu precies over nationalisme en imperialisme? Voordat we verder op deze vraag kunnen ingaan, moeten we eerst onderscheid maken tussen de verschillende groepen mensen die ‘in aanraking’ kwamen met collecteren voor of geld geven aan de Boeren.

We kunnen drie groepen destilleren uit onder meer archiefinformatie. Hier zitten twee duidelijk van elkaar te onderscheiden groepen bij en een ‘restgroep’ daar tussenin. De eerste groep is die van de ‘voortrekkers’. Dit waren leidende figuren in de pro-Boerorganisaties. Zij waren bijvoorbeeld bestuurslid, schreven mee aan beleidsdocumenten en voerden die uit, en trokken de kar als het ging om het inzamelen van geld. De tweede groep is die van de ‘gevers’. Dit waren mensen die geld doneerden, hun namen op intekenlijsten zetten, naar lezingen over de Boeren kwamen, etc. Waarschijnlijk is dit de grootste groep mensen. De derde groep is een restgroep. Hier kunnen we mensen in plaatsen die bijvoorbeeld met een collectebus langs de deuren gingen, bussen voor hun raam ophingen, een lezing organiseerden, een gebedsavond organiseerden, etc. Zij waren geen ‘voortrekkers’ omdat ze niet in besturen zaten, maar net zo min enkel ‘passieve ‘gevers’”.

¹³² ‘Stadsnieuws’, *De Telegraaf* 10 september (1901).

De groepen hebben elk hun eigen verbondenheid met nationalisme en imperialisme, of we dit nu expliciet kunnen bewijzen aan de hand van bronnenmateriaal of niet. Hier is het belangrijk om op de duidelijke tekortkomingen van het ons bekende bronnenmateriaal te wijzen. Over de eerste groep hebben we namelijk de meeste bronnen en daarom kunnen we over die groep ook het meeste zeggen. De andere twee groepen zijn minder makkelijk te onderzoeken, omdat ze weinig bronnenmateriaal hebben achtergelaten, of omdat dat bronnenmateriaal niet bij historici bekend of bereikbaar is.

De eerste groep, de ‘voortrekkers’, vinden we terug bij bestuurders van verenigingen als de NZAV en het CNBC, maar waren ook ondertekenaars van de oproep tot inzameling die de NZAV op 16 oktober 1899 verstuurde. Hieronder waren vele burgemeesters, leden van de Eerste en Tweede Kamer, leden van de Gedeputeerd en Provinciale Staten en andere leidende figuren uit de Nederlandse samenleving (zie figuur 7). Van deze leidende figuren is het, onder meer door hun meeschrijven aan circulaires en hun contacten met Boeren, aannemelijk dat ze zich door nationalisme en imperialisme gedreven wisten.¹³³

In de tweede groep, de ‘gevers’, zitten vooral mensen die bijvoorbeeld geld gaven of een handtekening zetten. Bij deze groep is er minder kans op de aanwezigheid van een nationalistisch en imperialistische ‘ideologie’, simpelweg omdat zij zich hier niet of nauwelijks mee bezig hielden of omdat ze werkelijk begaan waren met het lot van de Boeren. Natuurlijk kan het zo zijn dat deze mensen, bijvoorbeeld via krantenberichten, wel gedeelten meekregen van nationalisme en imperialisme, maar het is niet goed zichtbaar voor historici in de tegenwoordige tijd. Vandaar dat we hier niet met zekerheid over kunnen spreken.

G. BIRNIE, particulier	Dordrecht.
Dr. H. J. KIEWIET DE JONGE, Secretaris van het Nederlandsch Verbond	"
M. VAN ZANTEN, particulier	"
Mr. A. R. ZIMMERMAN, burgemeester	Edam.
H. J. CALKOEEN, burgemeester	Eindhoven.
Mr. Th. G. M. SMITS VAN OYEN, lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant	Enschede.
G. J. VAN HEEK, lid van de Eerste Kamer	Goes.
J. M. KAKEBEEK, lid der Provinciale Staten van Zeeland	"
J. J. OCHTMAN	's Gravenhage.
Jhr. Mr. T. A. J. VAN ASCH VAN WIJCK, lid van de Eerste Kamer	"
Jhr. Mr. C. H. BEELAERTS VAN BLOKLAND, gemeente ontvanger	"
Mr. P. L. F. BLUSSE, lid van de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland	"
Mr. C. J. E. Graaf VAN BYLANDT, lid van de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland	"
Mr. J. S. Baron VAN HARINXMA THOE SLOOTEN, burgemeester	"
Mr. J. J. I. HARTE VAN TECKLENBURG, lid van de Tweede Kamer	"
J. M. PIJNACKER HORDYK, lid van de Tweede Kamer	"
P. J. VAN HOUTEN, koopman	"
Jhr. Mr. A. P. C. VAN KARNEBEEK, lid van de Tweede Kamer	"
O. P. KOCH, particulier	"
Mr. M. J. C. M. KOLKMAN, lid van de Tweede Kamer	"
Mr. F. B. CONINCK LIEFSTING, president van den Hoogen Raad	"
Mr. L. P. M. H. Baron MICHIELS VAN VERDUYNEN, lid van de Eerste Kamer	"
Mr. F. S. K. J. Graaf VAN RANDWIJCK, Secretaris-Generaal aan het Ministerie van Financien	"
Dr. H. J. A. M. SCHAEPMAN, lid van de Tweede Kamer	"
Mr. O. W. STAR NUMAN, griffier van de Eerste Kamer	"
J. D. Baron VAN WASSENAER VAN ROSANDE, Kamerheer in buitengewone dienst van H. M. de Koningin	"
Jhr. Mr. H. VAN DER WIJCK, lid van den Raad van State	"
Mr. R. FEITH, lid der Provinciale Staten van Groningen	Groningen.
Prof. A. G. VAN HAMEL, hoogleraar	"
G. MESDAG Jzn., Hoofdagent der Nederlandsche Bank	"
Jhr. Mr. A. W. L. TJAIRDA VAN STARKENBORGH, oud notaris	"
Jhr. Mr. J. W. G. BOREEL VAN HOGELANDEN, burgemeester	Haarlem.
Jhr. Mr. A. J. RETHAAN MACARÉ, lid van de Tweede Kamer	"
D. W. STORK, lid der Provinciale Staten van Overijssel	Hengelo.
Jhr. Mr. L. C. J. A. VAN MEEUWEN, president der arrondissementsrechtbank	's Hertogenbosch.
Mr. A. E. J. Baron VAN VOORST TOT VOORST, commissaris der Koningin	"

Figuur 7: Ondertekenaars van de oproep tot inzameling van de NZAV van 16 oktober 1899 (bron: ZAH, archief Oorlogsfonds NZAV, nrs. 38-41, aangepast).

¹³³ Zie voor deze circulaires, contacten en andere bronnen: ZAH, archief Oorlogsfonds NZAV, nrs. 38-41; archief NZAV, nrs. 2429, 2430 en 2461; archief Vereenigde comité's, nr. 10.

De derde groep, de 'restgroep', is eveneens een moeilijke groep. Deze mensen zetten zich door te gaan collecteren of door iets te organiseren in voor de Boeren. Zij voelden zich geroepen dat te doen, waarmee we een redelijke kans op nationalistische en imperialistische gedachten aan deze mensen kunnen toeschrijven. Het is echter zo dat deze mensen geen leidende figuren in organisaties of de samenleving waren die hun 'ideologie' ook opschreven en uitdroegen. Echter zien we wel dat deze restgroep, net zoals de andere twee groepen, zich bewogen wist door de oproep geld in te zamelen voor de Boeren. De collectebussen, hoe klein zij als radertjes ook functioneerden, deden hun werk.

Hoofdstuk 3 | Het Boer- en Rooinekspel



Figuur 8 Het Boer- en Rooinekspel. Deze versie van het speelbord is van papier (bron: Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem).

Inleiding¹³⁴

Na de collectebussen in hoofdstuk twee richten we ons in dit derde hoofdstuk op een voor sommigen wellicht bekend bordspel: het Boer- en Rooinekspel uit omstreeks 1900. De deelvraag die hierbij centraal staat, luidt: ‘Wat kan het Boer- en Rooinekspel ons vertellen over Nederlands nationalisme en imperialisme tijdens de Tweede Boerenoorlog?’. In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt de geschiedenis van de productie en de verspreiding van speelgoed in Nederland en daarbuiten beschreven. Vervolgens zullen we ons richten op het Boer- en Rooinekspel. We bekijken wat voor spel het is, wat de achtergrond is, wat we eraan kunnen zien en uit kunnen opmaken, etc. De ‘biografie’ van het spel wordt, kortom, zo breed mogelijk beschreven aan de hand van verscheidene aspecten.

Geschiedenis van spellen en de spellenindustrie

Het Boer- en Rooinekspel valt onder de brede categorie ‘speelgoed’. Over speelgoed in al haar vormen zijn boekenkasten vol geschreven. Dat is logisch, aangezien spellen al zo oud

¹³⁴ Dank gaat uit naar mijn medestudent Dirk van Soest, die me eraan herinnerde dat een bordspel ook een mooi object is om in een scriptie over objecten te gebruiken.

zijn als de mensheid zelf. Binnen het speelgoed valt het Boer- en Rooinekspel onder ‘papieren speelgoed’, of, nog specifiek, onder ‘speelprenten’. Hierover is veel minder informatie beschikbaar, zo schrijven Piet en Leontine Buijnsters in hun standaardwerk over papieren speelgoed uit 2005.¹³⁵

De eerste onderzoeker die speelprenten systematisch onderzocht was de Belg Maurits de Meyer in 1962. Hij kwam tot een begripsomschrijving van de speelprent: eenzijdig bedrukt papier, rechthoekig (veertig bij dertig centimeter) en soms op linnen of karton geplakt.¹³⁶ Veelal waren de speelprenten ganzenspielen of andere, daarvan afgeleide, gezelschapsspielen waarvoor men enkel nog een dobbelsteen nodig had om het spel te spelen.¹³⁷

De geschiedenis van de speelprent gaat in Nederland terug tot minimaal 1640. Uit dat jaar is een Nederlandse versie van ganzenbord overgebleven. Hoewel ons land tot bijna halverwege de negentiende eeuw geen speelgoedmaker van betekenis was, kende ons land wel veel speelgoed, waarvan het leeuwendeel uit Duitsland afkomstig was.¹³⁸ Papieren speelgoed en speelprenten echter werden al sinds de zestiende eeuw in Nederland gemaakt. In deze eeuw, maar ook in de twee eeuwen erna, waren in Nederland verschillende soorten kaartspellen populair, zoals de koningsbrieven, floskaarten en verscheidene kans- en loterijspelen, evenals educatieve spellen. Tegen het einde van de achttiende eeuw kwamen hier, onder invloed van de Verlichting, ook morele spellen bij.¹³⁹

Vanaf het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw begon het papieren speelgoed met een enorme expansie, die tot na de Eerste Wereldoorlog zou duren. Dit had te maken met de grote bedrijven die vooral in Duitsland (rond Neurenberg) bestonden. Zij maakten handig gebruik van de nieuwe technologische ontwikkelingen die zich voordeden.¹⁴⁰ Rond 1820 kwam de steendruk (lithografie) op, die vanaf de jaren 1830 veel vaker werd ingezet door het gebruik van stereotypes. Vervolgens ging men in de jaren 1850 en 1860 over van inkleuren met de hand naar de kleurendruk

¹³⁵ P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, *Papertoys: speelprenten en papieren speelgoed in Nederland (1640-1920)* (Zwolle 2005) 6.

¹³⁶ Buijnsters, *Papertoys*, 8.

¹³⁷ Idem. De dominantie van ganzenbord of daarvan afgeleide spellen is in Nederlandse collecties groot. Als goede tweede vinden we zogenaamde klok-en-hamer-spelen.

¹³⁸ Buijnsters, *Papertoys*, 15.

¹³⁹ Idem, 21-31. Dit had mede te maken met de Verlichting, waarmee een nieuw kijken naar ‘het kind’ ontstond: het kind mocht jong zijn en kon spelenderwijs de wereld leren kennen. Zie hiervoor ook: W.F. Renaud, *Wereldleed en kindervreugd. Speelgoed voor de Nederlandse markt, 1860-1960* (Duiven 1999) 9-10. Dit bleef echter beperkt tot een minderheid van bevoorrechte kinderen.

¹⁴⁰ Buijnsters, *Papertoys*, 61-62; Renaud, *Wereldleed en kindervreugd*, 14.

(chromolithografie). Eveneens in die tijd gingen bedrijven over van handgemaakt papier naar machinaal gemaakt papier op basis van hout. Het uiteindelijke gevolg was een steeds groter en vollediger wordend assortiment met steeds meer keuze voor alle lagen van de bevolking.¹⁴¹ Dit gold natuurlijk niet alleen voor de producerende landen, maar ook voor alle landen daar omheen (zoals Nederland).

In de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde niet alleen de productie(wijze), maar ook de aard van de spellen. Onder invloed van de Verlichting kwamen er morele spellen. Daarna zagen we, door de steeds verbeterende levensstandaard, spellen die gingen over onderwerpen die men even daarvoor nog niet kende.¹⁴² We moeten denken aan reisspellen – door de nieuwe vervoersmiddelen als de auto, de stoomboot en de trein – en spellen over uitvindingen en sport. Dit alles kwam meer en meer in het kader van nationale trots en nationalisme te staan.¹⁴³ Daarbij moeten we opmerken dat dit vooral gold voor Duitsland en Frankrijk en later ook Engeland en Denemarken. In Nederland was speelgoed voor het grootste deel van de negentiende eeuw geen zaak van nationaal belang. Het was een middel om kinderen bezig te houden. Daar kwam pas enige verandering in met de oorlogen in Nederlands-Indië en Zuid-Afrika.¹⁴⁴

Vandaar ook dat we in Nederland slechts enkele producenten en verkopers kenden die vooral in en rond Amsterdam waren gecentreerd. De grootste handelaren waren De Erve Wijsmuller, Hausemann & Hötte, Gebr. Koster en Merkelbach & Co. Dat betekent natuurlijk niet dat speelgoed alleen daar verkrijgbaar was. Veel steden in Nederland hadden grote of kleine speelgoedwinkels, hoewel het lang duurde voordat speelgoedwinkels zeer wijdverspreid verschenen.¹⁴⁵ Een van de grote handelaren, Gebr. Koster, komt in deze scriptie terug. Koster verkocht namelijk het Boer- en Rooinekspel. Vandaar dat we ons nu richten op het spel in al zijn facetten.

Boer en Rooinek: maken, drukken, uitgeven

Tussen het schetsen van de eerste versie van het Boer- en Rooinekspel en het moment van het spelen bij mensen thuis heeft een lang proces gezeten. Wie precies de opdracht

¹⁴¹ Idem.

¹⁴² Renaud, *Wereldleed en kindervreugd*, 10.

¹⁴³ Buijnsters, *Papertoys*, 62-63; Renaud, *Wereldleed en kindervreugd*, 15-20.

¹⁴⁴ Renaud, *Wereldleed en kindervreugd*, 24-30.

¹⁴⁵ Buijnsters, *Papertoys*, 64-65.

heeft gegeven voor het maken van het spel, is niet duidelijk geworden uit het onderzoek. Wel is duidelijk dat er drie fases zijn geweest in de wording van Boer en Rooinek: het ontwerpen, het drukken en vervolgens het uitgeven. De drie fases zijn door drie verschillende mensen/organisaties uitgevoerd.

Fase één is het ontwerp van het spel. De Nederlandse tekenaar en ontwerper F.G. Schlette – soms ook geschreven als E.G. Schlette – is verantwoordelijk voor de tekening, de inkleuring en de ‘route’ die we tezamen als het speelbord beschouwen. Schlette is bij het grote publiek eerst en vooral bekend van de posters van Fongers-fietsen, die onder meer door het Nederlandse leger in Nederlands-Indië (KNIL) werden gebruikt.¹⁴⁶ Voor zijn ‘Fongers-tijd’, die pas na 1905 begon, was Schlette echter ook een verdienstelijk tekenaar. Helaas is er weinig informatie over hem te vinden.

Fase twee was het drukken van het spel. Zoals we rechtsonder op het speelbord kunnen zien, werd deze fase verzorgd door de Gebroeders Braakensiek uit Amsterdam. In die tijd zette men echter niet neer wie ‘de drukker was’, maar wie ‘de lithografie verzorgde’, zo zien we aan het feit dat er ‘Lith. Gebr. Braakensiek Amst.’ op het speelbord staat.¹⁴⁷

Over de Gebroeders Braakensiek is, net zoals over Schlette, weinig informatie te vinden. We weten dat Albertus Braakensiek samen met zijn zoon Albertus Barend Hendrik een drukkerij/uitgeverij heeft gesticht.¹⁴⁸ Beide waren goede graveurs en lithografen en wisten dit om te zetten in een bedrijf waarin in massa’s werd geproduceerd. Het bedrijf bestond in een zekere vorm al rond 1867, aangezien Albertus Braakensiek in dat jaar een kaart van Amsterdam maakte.¹⁴⁹ Deze kaart actualiseerde hij in de jaren erna verschillende keren, waarmee zijn naam in Amsterdam en omstreken zeker bekend werd.

Verder weten we dat de drukkerij niet enkel in de handen van Braakensiek bleef, maar in 1882 mede-eigendom werd van Christian Rueter, een van oorsprong Duitse

¹⁴⁶ Zie voor enkele voorbeelden: J. Rietveld, ‘Affiches’ (versie 26 januari 2017), <http://fongers.net/verkoop/affiches/> (geraadpleegd op 26 januari 2017).

¹⁴⁷ ‘Lithografie’, dat letterlijk ‘steendruk’ betekent, is een wijze van drukken waarbij via een stuk (kalk)steen inkt op papier werd gedrukt. Deze wijze van drukken is eind achttiende eeuw ontwikkeld door Alois Senefelder. Later werd de steen vervangen door een metalen plaat, waardoor een grotere productie mogelijk was. De druktechniek is de voorloper van de huidige manier van drukken van bijvoorbeeld tijdschriften en kranten. Zie: H. van Ham, ‘Achtergrond’ (versie 27 januari 2017), <http://www.vlakdruk.nl/achtergrond/> (geraadpleegd 27 januari 2017).

¹⁴⁸ ‘Johan Braakensiek’ (versie 8 februari 2017), <http://www.boekenvanvroeger.nl/index.php/ct-menu-item-9/103-johan-braakensiek> (geraadpleegd 8 februari 2017. Vgl. Buijnsters, *Papertoys*, 239.

¹⁴⁹ M. van Melle, ‘Wegwijs in Amsterdam’ (versie okt.-nov. 2002), <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/966-wegwijs-in-amsterdam> (geraadpleegd 13 januari 2017).

graveur en drukker en vader van de later bekende kunstschilder Georg Rueter.¹⁵⁰ In de jaren 1930 zou de drukkerij van Braakensiek bekend komen te staan onder de naam 'Drukkerij Modern'. Zij bleef echter gevestigd in Amsterdam.

De derde en laatste fase in de productie van het spel was het uitgeven ervan. De Gebroeders Koster waren verantwoordelijk voor deze laatste fase. C.J. Koster, uitgever, boekhandelaar en oudpapierhandelaar, werkte onder de naam Gebroeders Koster. Het mogelijk dat Koster al sinds 1829 actief was in deze branche, wat het bedrijf tot de oudste ter wereld zou doen behoren. Pas vanaf 1880 weten we echter met zekerheid dat Koster actief was in de wereld van de spellen.¹⁵¹

Van het spel zijn verschillende uitgaven geweest, zowel als speelprent als op een speelbord. Vandaar dat de we niet precies kunnen zeggen wanneer het spel gemaakt is. Het boek *Boer en Rooinek* van Brian Love stelt dat het spel na de Eerste Boerenoorlog is gemaakt. Dat valt volgens het boek 'met name af te leiden uit het gebruik van de plaats Majuba, waar tijdens die oorlog de Boeren een forse overwinning behaalden op de Engelsen. In de latere strijd speelde die plaats nauwelijks enige rol van betekenis.'¹⁵² Waar het boek aan voorbijgaat, is dat er op het spel ook vele plaatsnamen staan die pas belangrijk waren in de Tweede Boerenoorlog, zoals Spionkop, Colenso en Stormberg (over de betekenis van de plaatsen op het bord later meer). De stelling van het boek over de makelij van het spel klopt zodoende niet. Het is waarschijnlijk dat het spel rond juni/juli 1900 is gemaakt, omdat zowel overwinningen als nederlagen van Boeren én Britten zijn opgenomen op het speelbord. Het verloop van de oorlog moest voor het spel zodoende enigszins bekend zijn. Daarnaast waren in juni 1900 de hoofdsteden van beide Boerenrepublieken ingenomen en dat geeft het spel een logisch 'eindpunt'.¹⁵³

Het spel – uiterlijk

Het Boer- en Rooinekspel (zie figuur 8) is een vrij makkelijk spel. Het speelbord, dat 85 bij 62,5 centimeter meet, is het enige vaste onderdeel.¹⁵⁴ De spelers dienen daarbij te

¹⁵⁰ 'Georg Heinrich Christian Rueter' (versie 27 januari 2017), <http://www.humanitarisme.nl/personen/index.php?m=family&id=114571> (geraadpleegd 27 januari 2017).

¹⁵¹ Historisch Overzicht Nederlandse Gezelschapsspellen (HONGS), 'Koster' (versie 27 januari 2017), <http://www.hongs.nl/index.asp?vi=li&u=Koster> (geraadpleegd 27 januari 2017).

¹⁵² B. Love, *Boer en Rooinek en 42 andere boeiende gezelschapsspellen uit het televisieloze tijdperk. Compleet met alle benodigdheden. Samengesteld door Brian Love* (Amsterdam 1983) 72.

¹⁵³ H.L. Wesseling, *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914* (Amsterdam 2012) 404.

¹⁵⁴ Voor het analyseren is gebruikgemaakt van een afbeelding van het speelbord die door het Rijksmuseum op internet is gezet. Eveneens is gebruikgemaakt van het speelbord zoals dat is afgedrukt in Love, *Boer en Rooinek*,

zorgen voor goed van elkaar te onderscheiden speelstukken en eveneens voor zeventig fiches per speler. Natuurlijk zijn ook dobbelstenen vereist; voor dit spel zijn er twee nodig.

De spelers spelen op een speelbord met een tekening van een Brit aan de linkerkant en een Boer aan de rechterkant. Het speelbord volgt de contouren van de hoofddeksels van beide mannen. Bij de Boer is ook de baard onderdeel van het speelveld. Beide mannen zijn in gevechtsgedrag afgebeeld. Voor de Brit betekent dat dat hij in rood uniform is gekleed. De Boer had geen uniform, maar wat hij aanheeft, is typische kleding voor de Boeren. Vooral de hoed en kleding met bruintinten vallen hieronder.¹⁵⁵ Een detail is de band met kogels om de schouder van de Boer, waardoor hij er als een krijger uitziet.

Over de gezichtsuitdrukking van zowel de Boer als de Brit is veel geschreven. Het Nederlands Openluchtmuseum zet in het bijschrift dat de 'verwongen gezichtsuitdrukking van de Engelsman (...) van leedvermaak onder de Nederlanders over de nederlagen van de Engelsen [blijk geeft]'.¹⁵⁶ Volgens de bekende historicus Hans Goedkoop geeft het 'beteuterde gezicht van de Engelsman' eveneens uitdrukking aan 'het Nederlandse leedvermaak over verschillende Engelse nederlagen'.¹⁵⁷ Daarmee zijn er al minstens twee verschillende interpretaties voor de wijze waarop het gezicht van de Brit op de tekening is afgebeeld.

Waar uit deze twee interpretaties een boze respectievelijk terneergeslagen gemoedstoestand van de afgebeelde Brit wordt afgeleid, is het ook mogelijk dat de Brit in een geschrokken gemoedstoestand verkeert. De Boer lijkt de Brit immers te overweldigen, zeker in combinatie met zijn krijgerachtige uitstraling. Een snoevende, hooghartige uitdrukking kan ook worden gevonden op het gezicht van de Brit. Het idee dat de Britten dachten de oorlog makkelijk te kunnen winnen, zou immers ook kunnen hebben geleefd bij Schlette en zijn opdrachtgevers.

72-73. Origineel uitgebracht als B. Love, *Great board games* (Londen 1979). Het Boer- en Rooinekspel is een van de weinige Nederlandse spellen in het boek. Overigens is het frappant dat bij de Nederlandse versie Boer en Rooinek prominent in de titel staat, terwijl de originele titel vrij neutraal is. Misschien wordt hiermee geappelleerd aan de Nederlandse liefde voor de Boeren, hoewel het boek in Nederland uitkwam in de hoogtijdagen van de anti-apartheidsstrijd.

¹⁵⁵ Op foto's, tekeningen en andere platen zien we Boeren uit de Boerenoorlog vrijwel altijd op een manier afgebeeld die overeenkomt de afbeelding van de boer op het speelbord. Zie hiervoor bijvoorbeeld de al eerder in dit onderzoek genoemde fotopagina's uit het boek van Martin Bosma, *Minderheid in eigen land*. De fotopagina's bevinden zich tussen pagina 224 en 225.

¹⁵⁶ Openluchtmuseum, 'Boer- en Rooinekspel' (versie 27 januari 2017), <http://www.openluchtmuseum.nl/ontdek-het-museum/collectie-voorwerpen/kinderwereld-speelgoed/boer--en-rooinekspel/> (geraadpleegd 27 januari 2017).

¹⁵⁷ H. Goedkoop en K. Zandvliet, *De ijzeren eeuw: het begin van het moderne Nederland* (Zutphen 2015) 182.

Wat we kunnen ‘aflezen’ als we de portrettering van beide figuren nader beschouwen, is dat beide figuren – maar vooral de Boer – als een stereotype worden neergezet. De Boer, een gewone man in gewone kleren die je al zo vaak op de foto in de krant zag en die vecht voor zijn familie en zijn land. Tegenover hem een goed uitgeruste (qua kleding dan), goed betaalde Britse militair die zijn taak moet uitvoeren. Dat zal ongeveer het gevoel zijn geweest tijdens de Tweede Boerenoorlog. Tel dat op bij de anti-Britse stemming die in Nederland leefde en je krijgt het waarschijnlijk bedoelde resultaat. Immers, juist omdat de Boer het meest ‘mens is’ en omdat men hem altijd zo gekleed ziet, zal men sympathie voor hem hebben.

Als we kijken naar wat er op het speelbord staat, dan is het geheel minder eenzijdig dan je op basis van de afbeelding zou zeggen. Het is natuurlijk logisch dat er balans is in het spel, aangezien je het anders niet goed kunt spelen: iedereen zou voor de kant kiezen die het meeste in het voordeel is. Overigens doet dit aan de historische werkelijkheid geen recht, want hoewel de Boeren de Eerste Boerenoorlog wonnen, waren zij in de Tweede Boerenoorlog al vrij snel verslagen.¹⁵⁸

Het bord wordt precies in tweeën gedeeld en aan beide kanten zijn vele vakjes met plaatsnamen en iconen (zie figuur 9). De plaatsnamen zijn verschillend van aard. Er zijn hoofdsteden van beide partijen – Kaapstad voor de Britten en Pretoria en Bloemfontein voor de Boeren – en andere plaatsen waar slagen zijn geleverd, bijvoorbeeld Colenso, Spionkop en Ladysmith. Eveneens zien we verschillende iconen: een Transvaalse hoed, een bom, een Engelse helm, kruizen van het Rode Kruis en de vlaggen van de strijdende partijen. Over de betekenis van de iconen later meer.



Figuur 9 Detail Boer en Rooinek: plaatsnamen op het speelbord (bron: eigen collectie).

Beide partijen hebben als doel zo snel mogelijk de hoofdstad van de andere partij te bereiken. De Boeren doen dat door over de witte lijn van Pretoria/Bloemfontein naar Kaapstad te bewegen en de Britten door vice versa over de gele lijn te bewegen.

¹⁵⁸ Niettegenstaande de guerrillaoorlog die vervolgens nog bijna twee jaar duurde.

Het spel – duiding

Het Boer- en Rooinekspel is een combinatie van verschillende spellen binnen het genre ‘racespellen’. De combinatie is er een van een variant op ganzenbord, vermengd met slangen en ladders en loopt over de hoofddeksels en gezichtsbehang van de afgebeelde strijders. Eveneens is er het element van ‘teams’ aan toegevoegd, waardoor we zelfs kunnen spreken van twee, in elkaar geschoven spelen ganzenbord. Beide spelsoorten, maar met name ganzenbord, zijn al vele jaren oud.

Bij ganzenbord, het spel dat waarschijnlijk ontstaan is in het Florence van Francesco de Medici (1574-1587), hebben de verschillende punten op het bord een eigen betekenis.¹⁵⁹ Een ‘gans’ geeft aan dat je nogmaals mag gooien, maar op vakken als de ‘put’, de ‘herberg’ of de ‘gevangenis’ heeft een speler minder geluk. Hij moet dan bijvoorbeeld een beurt overslaan, wachten op een volgende speler, stappen terugdoen of zelfs helemaal terug naar start.¹⁶⁰ Dit alles zien we in het Boer- en Rooinekspel terugkomen. Het spel wordt op een rechthoekig bord gespeeld, waarbij de wit-gele lijn, die niet 63 maar 144 vakjes telt, het speelveld is. De vele vakjes met plaatsnamen en iconen, die allen verschillende betekenissen hebben, vormen de uitdagingen en hindernissen die een speler op de weg kan tegenkomen. Deze zijn van dezelfde aard als bij het originele ganzenbord.

Slangen en ladders is een spel dat wordt gespeeld op een bord van 8 bij 8 vakjes. Spelers moeten, zigzaggend van linksonder naar linksboven spelen.¹⁶¹ Zij spelen met twee dobbelstenen en hebben als doel zo snel mogelijk bovenaan te komen. Op sommige vakjes vindt een speler een ladder, op andere een slang. Kom je op een vakje waar de voet van een ladder op staat, dan mag je de ladder ‘beklimmen’ tot het vakje waar deze eindigt. Kom je op een vakje met het hoofd van een slang, dan moet je terug naar het vakje waar de staart van de slang eindigt. Bij het Boer- en Rooinekspel zien we het element van de ‘slang’ terug op het bord in de vorm van het bepaalde vakjes waar rood-blauwe lijnen aan



Figuur 10 Detail Boer en Rooinek: de rood-blauwe speellijnen waarover je terug moet naar een eerder vakje (bron: eigen collectie).

¹⁵⁹ H.J.R. Murray, *A history of board-games other than chess* (Oxford 1952) 142.

¹⁶⁰ Murray, *A history of board-games*, 143.

¹⁶¹ Idem.

verbonden zijn (zie figuur 10). Als je op het specifieke vakje komt, dan moet je terug over de rode of blauwe lijn (afhankelijk van of je een Boer of een Brit bent).¹⁶²

De belangrijkste punten op het bord zijn de plaatsnamen. Deze staan op het bord omdat ze in de Eerste of de Tweede Boerenoorlog het toneel waren van een slag tussen de twee partijen. Niet alle slagen staan genoemd – daar is immers geen plek voor – en de verdeling is niet conform de historische werkelijkheid. Uiteindelijk hebben de Britten veel meer slagen gewonnen, slagen bovendien die ook veel belangrijker waren voor het verloop van met name de Tweede Boerenoorlog. Slagen die de Boeren hebben gewonnen zijn natuurlijk in het spel geplaatst omdat ze voor de Nederlanders zeer tot de verbeelding spraken. Duidelijk is in ieder geval dat de strijdplaatsen een nieuwe context hebben gekregen: die van het bordspel.¹⁶³

Men is bij het ontwerpen van het speelbord in ieder geval qua topografie vrij realistisch te werk gegaan.¹⁶⁴ De Tugela is bij het spel de plek waar je oversteekt naar vijandelijk gebied. In het echt is de Tugela ook vaak de scheidslijn geweest tussen de strijdende partijen, onder meer bij Spionkop, Colenso en Ladysmith. Kom je in het spel precies op het vakje van de Tugela, dan moet je terug naar start, een duidelijke verwijzing naar ‘de put’ in ganzenbord. De plaatsen die aan weerszijden van de Tugela liggen, zijn in het echt ook zo verdeeld. De plaatsen op het Engelse stuk van het speelbord liggen, waren tijdens de oorlogen ook Engels gebied. Voor de gebieden van de Boeren geldt hetzelfde, met uitzondering van Elandslaagte. Dat ligt op het bord in Boerengebied, maar in werkelijkheid lag het op Engels gebied. In het echt lag het echter dicht bij de grens en dat zien we terug op het speelbord: Elandslaagte ligt vlak naast de Tugela.

Zowel de Boeren als de Britten hebben deels hun eigen bijzonderheden. Voor de *Boeren* zijn nummers 78, 82, 95, 103, 125 en 130 gunstige vakjes waarop ze een fiche uit de pot van de tegenstander krijgen en nogmaals mogen gooien. Dat is niet toevallig, want dat zijn de plaatsen Spionkop, Spijfontein, Belmont, Stormberg, Colenso en Mafeking.¹⁶⁵

¹⁶² Boeren moeten terug over de blauwe lijnen, Britten over de rode.

¹⁶³ Al stonden de kranten dagelijks vol met nieuws over de Boerenoorlogen, dan nog vereist het spel redelijk veel kennis van het verloop van beide oorlogen.

¹⁶⁴ Bij het onderzoeken van de topografie is gebruikgemaakt van hedendaagse kaarten, maar ook van de verschillende kaarten uit *De Boerenoorlog* van Martin Bossenbroek.

¹⁶⁵ Van veel genoemde plaatsen is in meer of mindere mate bekend welk gevecht er werd uitgevochten en wie de winnaar was. Niet van elke plaats op het speelbord is het echter duidelijk. Het loont echter niet om van elke plaats te noemen op welke dag(en) daar een gevecht plaatsvond en wie de winnaar was of wat er op deze plaats nog meer gebeurde. Van sommige plaatsen zijn geen (makkelijk vindbare) bronnen bekend, van anderen wel en die zijn ook onderzocht. Informatie is voornamelijk gehaald uit *De Boerenoorlog* van Bossenbroek, *Verdeel en heers* van Wesseling en ook van Wikipedia.

Tijdens de oorlogen behaalden de Boeren hier overwinningen op de Britten. Ze liggen op het speelbord dan ook op Brits terrein. Iets minder gunstig zijn de plaatsen 24 en 122 (Wonderput en Modderrivier), waar spelers een fiche in de eigen pot moeten doen en een beurt moeten overslaan. Dat strookt met de werkelijkheid van in ieder geval Modderrivier, waar de Boeren op 28 november 1899 werden verslagen.

Het minst gunstig zijn de nummers 5, 9, 15, 19, 45 en 69. Dat zijn Lorenzo Marques, Komatipoort, Pietersburg, Joubertskroon, Majuba en Potchefstroom. Op deze plekken moeten de Boerenspelers drie fiches in de eigen pot doen en een beurt overslaan. Opmerkelijk is de naam van Majuba. De Boeren wonnen daar in de Eerste Boerenoorlog van de Britten, maar toch staat deze in het rijtje van plekken waar de Boeren juist verloren. Het is een uitzondering op de langzamerhand duidelijker wordende regel dat er een overeenkomst is tussen een gewonnen slag in het echt en een positief vakje in het spel en vice versa. Eveneens is het zo dat positieve vakjes op het terrein van de tegenstander liggen en negatieve vakjes op het eigen terrein. Ook hier dus een parallel tussen spel en historische werkelijkheid: slagen op eigen gebied zijn niet goed, slagen op het gebied van de tegenstander zijn dat wel.

Deze twee punten zien we ook terug aan de kant van de *Rooinekken*. Goede plaatsen om op te komen zijn de nummers 73, 76, 83, 106, 113, 130 en 136, die allen op Boerengebied liggen. Het gaat hier om de plaatsen Elandslaagte, Potchefstroom, Springfontein, Langsnek, Johannesburg, Pietersburg en Komatipoort. Hier mag een speler een fiche uit de pot van de Boeren halen en nogmaals gooien.

Minder gunstige plaatsen zijn 9, 15, 35, 42 en 63, te weten Kimberley, Mafeking, Port Elizabeth, Stormberg en Spijtfontein. Hier moeten Rooinekken drie fiches in de pot doen en een beurt overslaan. Duidelijk is dus dat de Rooinekken niet, zoals bij de Boeren, twee plaatsen hebben waar zijn een fiche in de pot moeten doen en een beurt moeten overslaan. Overigens is het ook interessant om te zien dat de plaatsen niet noodzakelijkerwijs communiceren: plaatsen die voor de Boeren positief zijn, kunnen negatief zijn bij de Rooinekken, maar het zijn niet precies dezelfde plaatsen.

Over de balans in het spel kunnen we nu verschillende dingen zeggen. De Boeren hebben, het bovenstaande overziend, iets meer nadelige vakjes. Zij hebben een plaats meer waar zij een fiche in de eigen pot moeten leggen en een beurt moeten overslaan. Ook hebben ze een plaats meer waar ze drie fiches in de pot moeten leggen en een beurt

moeten overslaan. Eveneens hebben ze een plaats minder waar ze een fiche uit de vijandelijke pot mogen halen en nogmaals mogen gooien.

Daar staat tegenover dat de Rooinekken een vakje hebben dat de Boeren niet hebben: nummer 30 op de lijn van de Rooinekken vereist dat ze drie fiches in de eigen pot doen en teruggaan naar start. Ook hebben de Rooinekken een vakje meer waarop ze een fiche in de pot moeten doen en via de rode lijn terug moeten naar een eerder nummer – het element uit ‘slangen en ladders’.

Naast de teamspecifieke vakjes zijn er ook vakjes die aan beide kanten identiek zijn. Beide hebben twee vakjes waarop zij drie beurten moeten overslaan, tenzij een medespeler op het vakje komt en de ‘gevangene’ bevrijdt. Voor de Boeren zijn dit de nummers 55 en 115, voor de Britten 23 en 55. Beide moeten terug naar start als zij op de Tugela (Boeren: 72, Britten: 73) komen. Tenslotte hebben beide zijdes een vakje waarop zij net zolang moeten wachten totdat een medespeler hen komt bevrijden – of waarop ze vijf beurten moeten overslaan in het geval men één tegen één speelt.

Laatstelijk zijn er ook nog icoontjes op het speelbord geplaatst die voor beide teams dezelfde betekenis hebben (zie figuur 11). Een ‘Transvaalse hoed’ betekent dat je drie fiches in de eigen pot moet storten en drie plaatsen vooruit mag. Een ‘Engelse helm’ verplicht op eigen terrein een fiche in de pot te doen en twee nummers achteruit te gaan.¹⁶⁶ Op vijandelijk terrein moet je eveneens twee nummers achteruit, maar mag je een fiche uit de vijandelijke pot. Kom je op een ‘rood kruis’, dan dien je een fiche in de pot te storten. Bij een ‘bom’ raak je twee fiches kwijt en moet je drie nummers terug.



Figuur 11 Detail Boer en Rooinek: te zien zijn het 'rode kruis' op 70/75, de 'bom' op 66/79 en de 'Engelse helm' op 64/81 (bron: eigen collectie).

Alles overziend is het spel redelijk in balans. Dit heeft, zoals eerder aangegeven, natuurlijk als reden dat het spel bij onbalans niet goed gespeeld kan worden. We moeten in het achterhoofd houden dat, hoewel het vol zit met historisch correcte verwijzingen, het Boer- en Rooinekspel geen recht doet aan de historische werkelijkheid. Zo ligt de focus van de genoemde plaatsen op het bord op het begin van de Tweede Boerenoorlog. Ook

¹⁶⁶ Interessant is het om ook bij de icoontjes te zien dat er sympathie is voor de Boeren, maar dat er gezocht is naar balans. Kom een speler op een Transvaalse hoed, dan mag hij drie plaatsen vooruit (positief), maar raak hij ook drie fiches kwijt (negatief). Het zou een verwijzing kunnen zijn naar sympathie aan de ene kant, maar besef dat de Boeren de oorlog hebben verloren aan de andere kant.

krijgen de overwinningen van de Boeren meer gewicht toebedeeld. Zo zijn hierboven nog meer zaken geconstateerd die niet kloppend zijn als we kijken naar feitelijkheid. Maar uiteindelijk is feitelijkheid niet waar het bij dit spel om draaide. Het Boer- en Rooinekspel was veeleer bedoeld als een spel dat inging op een actualiteit die voor veel Nederlanders zo dichtbij kwam: de Boerenoorlog. Qua uiterlijk is in ieder geval geen poging gedaan de zaak in balans te houden. De sympathie ligt duidelijk bij de Boeren, te zien aan voornamelijk het portretteren van de Boer en de Brit, maar ook aan de al genoemde kunstmatige balans in het spel zelf.

Verkoop en verspreiding van spellen in Nederland

Nu we een goed beeld hebben van het spel zelf, is het de vraag hoe wijdverspreid dit spel in Nederland kon raken. Volgens Buijnsters is er weinig exacte informatie over de kopers en spelers van (papieren) spellen.¹⁶⁷ Ontwerpers, fabrikanten en uitgevers staan op de spellen of de dozen, maar waar deze terecht kwamen, is niet zo makkelijk te achterhalen. Dat komt voornamelijk omdat spellen alledaagse dingen zijn en daardoor niet snel in inventarissen terugkomen.¹⁶⁸ Ook zetten speleigenaren nauwelijks een naam op het goed. Als die wel te vinden is, hoeft die niet noodzakelijk van de gebruiker te zijn: veel speelgoed werd door ouders aan hun kinderen gegeven. Zij bepaalden met wat voor speelgoed hun kroost speelde.

Wat veelal wel bekend is, is wie de *beoogde* kopers en spelers waren. Dat valt af te leiden aan de moeilijkheidsgraad, het artistieke niveau, de kwaliteit van het materiaal en natuurlijk de prijs. Veel spellen waren te koop in diverse uitvoeringen: van goedkoop en zwart-wit tot fraai kleurgedrukt en duur. Daarnaast gaven adverteerders vaak aan voor wie spellen bedoeld waren.

Tot aan de negentiende eeuw was speelgoed nog iets voor gegoede mensen. Door de opkomende industrialisatie waren spellen echter steeds goedkoper te produceren. Daar komt bij dat de verkoopprijs van een spel bepaald werd door de verkoopbaarheid ervan. Handelaren moesten concurreren op kwaliteit, uiterlijk en oplage en dat had (voor de koper althans) gunstige gevolgen voor de prijs.¹⁶⁹ Ook steeg de levensstandaard in de

¹⁶⁷ Buijnsters, *Papertoys*, 78.

¹⁶⁸ Idem.

¹⁶⁹ De kwalitatieve gevolgen hiervan waren: veel plaatjes, weinig tekst, meertalige onderschriften en aparte, in de landstaal geschreven, spelregels. De kwantitatieve gevolgen hiervan (ook weer door nieuwe technologie) waren hogere oplages (richting de duizenden). Zie Buijnsters, *Papertoys*, 78.

negentiende eeuw fors, waardoor luxegoederen voor steeds meer mensen binnen bereik kwamen.¹⁷⁰ Tegen het einde van de eeuw waren spellen en speelgoed onder alle lagen van de bevolking populair én bereikbaar, met name door de opkomst van het zogenaamde ‘centsprentenpapier’.¹⁷¹ We zouden, in navolging van hoofdstuk één van deze scriptie kunnen stellen, dat je voor hetzelfde geld – bedragen van ruim onder de gulden – een tabakspijp of een spel kon kopen, of natuurlijk beide.

Deze spellen speelde men in de loop van de negentiende eeuw steeds vaker thuis. Onder invloed van het ideaal van huiselijkheid steeg het aantal ‘gezelschapsspellen’ in die tijd, spellen die bedoeld waren om te spelen in de lange wintermaanden rond Sinterklaas, Kerst en oud en nieuw.¹⁷² Op het spel of op de doos stond de ideale manier om het spel te spelen. Dit was vaak een afbeelding die uitging van een zorgeloos kinderbestaan, echter stonden hier wel kinderen van stand op afgebeeld en geen volkskinderen.

Bij het kopen van en het spelen met papieren speelgoed moeten we in het achterhoofd blijven houden dat de meeste mensen dit in de negentiende eeuw enkel kochten of kregen met Sinterklaas of Kerst, of, als je van hogere stand was, met verjaardagen.¹⁷³ Speciale speelgoed vond je alleen in grotere en vaak ook rijkere woonplaatsen, alwaar het aanbod speciaal voor Sinterklaas en Kerst werd uitgebreid. Alleen in die tijd raakten ‘dagelijkse speeltjes’, in Nederland vooral tollens, knikkers, krijtjes, papieren speeltjes en dergelijk klein goed, wat naar de achtergrond.¹⁷⁴ Groter en luxueuzer papieren speelgoed was nog heel lang de uitzondering op de regel.

Nationalisme, imperialisme en Boer en Rooinek

Nu we een beeld hebben van het Boer- en Rooinekspel en van de context waarin dit spel werd gemaakt en verkocht, kunnen we een voorzichtige schets maken van nationalisme en imperialisme in relatie tot het spel.

Het voorliggende spel wekt zeker nationalistische gevoelens op of versterkte de al bestaande gevoelens. Dat begint al bij de manier waarop de Boer en de Brit zijn geportretteerd: de Boer lijkt de Brit te overweldigen en de Brit ziet er zelf niet erg positief

¹⁷⁰ Renaud, *Wereldleed en kindervreugd*, 10.

¹⁷¹ Buijnsters, *Papertoys*, 78.

¹⁷² Idem, 79. Buijnsters brengt gezelschapsspellen duidelijk in verband met de ‘huiselijkheidscultus’ uit de Biedermeiertijd.

¹⁷³ Renaud, *Wereldleed en kindervreugd*, 30.

¹⁷⁴ Idem, 30.

gestemd uit. Daar komt 'Rooinek' uit de naam van het spel nog bij, een scheldwoord dat de Boeren waarschijnlijk bedachten vanwege de verbrande nekken van de Britse soldaten. Dit sluit aan bij het negatieve sentiment dat in Nederland jegens Engeland heerste rondom de Eerste en vooral de Tweede Boerenoorlog.

Naast het negatieve portretteren van 'de tegenstander' worden 'de medestanders', de Boeren, in een positief daglicht geplaatst. Het uiterlijk van de Boer, duidelijk een stereotype, en het diametraal tegenover de Brit plaatsen van hem roept een haast natuurlijk soort sympathie op voor de Boer, 'de gewone man' die het opnam tegen het machtige Britse rijk. Die duidelijk de 'underdog' was. Dat, gecombineerd met het noemen van bekende slagen die de Boeren hebben gewonnen, appelleert aan de sympathieën van het Nederlandse volk jegens de 'stamverwanten'.

Daar komt bij dat het onderwerp van het spel actueel was (wat heet!) en het tegelijkertijd een gezelschapsspel was; beide aspecten waren erg belangrijk aan het einde van negentiende en het begin van de twintigste eeuw.¹⁷⁵ Daarnaast was het spel, omdat het meestal op gewoon – en daardoor goedkoop – papier werd afgedrukt, goed betaalbaar met een prijs van enkele centen.¹⁷⁶ Wat we dus met enige zekerheid kunnen zeggen, is dat dit spel goed kon helpen bij het overbrengen van nationalistische gedachten.

Of het spel ook daadwerkelijk imperialistische gedachten overbracht, is minder duidelijk te zeggen. Dat komt doordat we de motieven van de maker, drukker en uitgever niet goed kunnen achterhalen. Op basis van de beschikbare informatie kunnen we daarom niet zeggen dat men geprobeerd heeft imperialistische gedachten te creëren. Dit sluit natuurlijk niet uit dat mensen die het spel kochten of speelden er zelf imperialistische gedachten op nahielden die ze 'gereflecteerd' zagen in het spel. Het Boer- en Rooinekspel kan dus, wellicht onbedoeld, zeker een bijdrage hebben geleverd aan het populariseren van imperialistische gedachten.

¹⁷⁵ Idem, 29. Vgl. Love, *Boer en Rooinek*, 72, waarin wordt beweerd dat het spel na de Eerste Boerenoorlog is gemaakt. Dat is praktisch onmogelijk, aangezien plaatsen van belangrijke slagen uit de Tweede Boerenoorlog op het speelbord zijn genoemd.

¹⁷⁶ Hoewel er ook duurdere versies zijn met een kartonnen bord waarop de prent is geplakt, zoals het exemplaar van het Openluchtmuseum in Arnhem. Zie voor de betaalbaarheid ook de berekeningen aan het eind van hoofdstuk 1 van dit onderzoek.

Conclusie

Religie is ‘opium van het volk’, zo schreef de welbekende Karl Marx in 1844 in *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Religie bedwelmt mensen, zodat ze gelaten hun lot ondergaan en niet kunnen overgaan tot verandering van hun lot. Daarom heeft het volk religie gecreëerd (de opium is afkomstig *van* het volk). Marx schreef dit met een duidelijke en politiek geladen boodschap: ook via religie wordt het arbeidersvolk uitgebuit door een heersende klasse. Of deze kritiek op religie van Marx waar is, is nog altijd de vraag.

Vladimir Lenin, die na de Oktoberrevolutie van 1917 de nieuwe communistische leider van Rusland werd, gebruikte de uitspraak van Marx net op een andere manier. Religie was voor Lenin ‘opium voor het volk’, zo schreef hij in 1905.¹⁷⁷ Religie was niet alleen door het volk gecreëerd, maar werd ook door een deel van het volk – de elite – gebruikt om de rest – de arbeiders – in toom te houden.

Stel dat we de marxistische boodschap wegnemen en het woord ‘religie’ vervangen voor ‘nationalisme’ en/of ‘imperialisme’? Dan krijgen we de stelling dat nationalisme en imperialisme opium van het volk én voor het volk waren. In andere woorden: nationalisme en imperialisme werden gecreëerd *door* het volk en eveneens gebruikt *voor* het volk. Het is deze tegenstelling, deze dialectiek, die in de inleiding naar voren kwam. John MacKenzie vroeg zich af of culturele uitingen imperialisme slechts reflecteerden of ook produceerden. Creëerde het volk, kortom, opium voor zichzelf, of werd het hen slechts toegediend? In het vervolg van deze conclusie lopen we de onderzoeksresultaten langs om daar achter te komen.

Objectenstudie en beschikbaar bronnenmateriaal

Het is nodig om, voordat we overgaan tot inhoudelijke onderzoeksresultaten, enkele woorden te wijden aan het methodologische gedeelte. Elke historicus is afhankelijk van bronnen om zijn onderzoek goed te kunnen doen. Zoals historici al jaren weten is het beschikbare bronnenmateriaal fragmentarisch en soms eenzijdig van aard. Ook in dit onderzoek is dat meermaals aan de orde geweest. We hebben van leidende, hooggeplaatste figuren uit de geschiedenis nu eenmaal meer bronnen dan van ‘gewone’ mensen uit ‘de massa’. Dat maakt het voor onderzoekers van bronnen uitdagender om

¹⁷⁷ V.I. Lenin, ‘Socialisme en godsdienst’, *Nozvaya Zhizn* 28 (1905). Geraadpleegd via <https://www.marxists.org/nederlands/lenin/1905/1905socgodsdienst.htm> (7 december 2016).

een goed beeld te verkrijgen van het onderzoeksonderwerp, zeker in de voorliggende scriptie. Hoe kom je immers achter (mogelijke) motieven van 'Nederland' als je van slechts een klein deel van de Nederlanders kan achterhalen wat de motieven waren?

Een belangrijke stap in geschiedkundig onderzoek is geweest dat het onderzoeken van objecten meer aandacht kreeg. Niet langer kunnen objecten nu enkel dienstbaar zijn aan het geschiedverhaal van de historicus, maar kan over een object zelf een geschiedverhaal worden geschreven. Objecten kunnen in onderzoeken niet langer enkel object zijn, maar ook subject. Deze vrij recente stap, waarover in de inleiding meer staat, zorgt ervoor dat we in de geschiedschrijving dichter op het niveau van de alledaagse werkelijkheid kunnen komen.

Hoewel we met deze relatief nieuwe methode slechts gedeeltelijk om het probleem van het bronnenmateriaal heen kunnen zeilen (historici hebben nu eenmaal altijd context nodig en halen die uit bronnen), kunnen we ook 'nieuw', niet eerder ingezet materiaal gebruiken om objecten te analyseren. In dit onderzoek is dat ook duidelijk naar voren gekomen. De kasboeken van de firma Goedewaagen waren nu inzetbaar om te laten zien dat de onderzochte tabakspijp voor iedereen bereikbaar was en veel gemaakt werd. De intekenlijsten van de NZAV lieten zien dat mensen uit heel Nederland geld gaven voor de Boeren. Krantenartikelen uit onder meer *de Telegraaf* lieten zien dat de onderzochte collectebus door heel Amsterdam hing. Op aanplakbiljetten werd getoond hoeveel geld er in de collectebus was verzameld.

Hoewel veel van de onderzochte bronnen kwantitatief zijn, vertellen ons echter een kwalitatief verhaal. Ze zeggen ons dat de onderzochte objecten bereikbaar waren voor meerdere bevolkingsgroepen, dat de objecten bekend waren onder grote delen van de bevolking, dat de objecten enthousiasme opriepen en soms zelfs wat het motief van de 'makers' van de objecten was.

Op deze manier is getracht een nieuw geschiedverhaal te creëren. Niet slechts een feitelijk verhaal over nationalisme en imperialisme in Nederland, maar een zo goed mogelijk onderbouwde verhandeling over hoe die beide ideeën door konden werken in de samenleving als geheel, of je nu een rijke aristocraat of een arme landarbeider was. Dit onderzoek heeft, kortom, met een recent 'uitgevonden' methode geprobeerd een bijdrage te leveren aan het debat over nationalisme en imperialisme in Nederland (tijdens de Boerenoorlogen). Vanuit dat oogpunt, met de genoemde haken en ogen, moeten de onderzoeksresultaten worden bekeken.

Nationalisme in/en de Boerenoorlogen

Dit onderzoek bekeek nationalisme en imperialisme in Nederland tijdens beide Boerenoorlogen. Het zwaartepunt lag echter bij de Tweede Boerenoorlog, omdat over die oorlog veel is geschreven, de objecten (zeer waarschijnlijk) uit die periode komen én omdat het geschiedkundige debat over nationalisme en imperialisme zich toespitst op die oorlog. De Eerste Boerenoorlog was in vergelijking met de Tweede namelijk klein qua (inter)nationale aandacht. In 1880-1881 was de aandacht in Nederland beperkt tot voornamelijk intellectuelen. Pas tijdens de Tweede Boerenoorlog was het enthousiasme voor de Boerenzaak zo groot dat heel Nederland ermee doordrenkt was.

Nationalisme, in de casus Nederland en Zuid-Afrika vaak toegespitst op de 'taalkundige en culturele lotsverbondenheid met Zuid-Afrika', is volgens de huidige stand van zaken onlosmakelijk verbonden geweest met de Boerenoorlogen. Dit besef creëerde bijvoorbeeld een gezamenlijke, geïdealiseerde geschiedenis. En wellicht creëerde het ook een vraag naar objecten.¹⁷⁸

In dit onderzoek hebben drie verschillende objecten centraal gestaan: een tabakspijp met de beeltenis van Paul Kruger, collectebussen die gebruikt zijn om geld voor de Boeren in te zamelen en een bordspel met de naam 'Boer- en Rooinekspel'. Alle drie de objecten konden nationalisme 'opwekken' bij kopers/verkopers doordat deze aan de Boeren werden herinnerd. Of, nog sterker: mensen waren expliciet pro-Boer en wilden dat laten zien met het kopen/verkopen van de onderzochte objecten. We zien in het geval van de tabakspijp in ieder geval aan de verkopende kant. De firma Goedewaagen spreekt weliswaar nergens expliciet steun uit voor de Boeren, maar de intentie van het bedrijf spreekt boekdelen, aangezien zij een lading tabak en tabakspijpen naar krijgsgevangen Boeren stuurde. Het motief van de gemiddelde koper kunnen we niet goed achterhalen, maar we kunnen wel vaststellen dat de tabakspijpen met Krugers beeltenis vanwege de lage prijs bereikbaar waren voor iedereen.¹⁷⁹

In het geval van het Boer- en Rooinekspel kunnen we de intenties van de makers en uitgever niet letterlijk achterhalen, maar onder meer de manier waarop het spel is vormgegeven en de titel van het spel zeggen ons veel: er was meer sympathie voor de

¹⁷⁸ We gaan hier uit van culturele verbondenheid in brede zin en dat betekent niet alleen hoge, maar zeker ook lage cultuur. Objecten kunnen we onder cultuur in brede zin scharen.

¹⁷⁹ Hoewel er ook duurdere tabakspijpen met het hoofd van Kruger bestonden. Er was genoeg keuze voor iedereen.

Boer dan voor de Brit. Vanuit de kant van de makers kunnen we dat niet eenduidig als nationalisme betitelen, maar de kans dat het die gevoelens oproep bij vooral de kopers is erg groot.

Een collectebus kon men natuurlijk niet kopen, maar een steunbetuiging in de vorm van geld doneren in de bus is natuurlijk wel mogelijk. Ook hier kunnen we niet eensluidend zeggen dat de donaties van nationalistisch ingestelde personen kwamen. Daarvoor is de informatie te vaag, maar vooral het aantal gevers te hoog en te divers. De NZAV ontving in de eerste maanden van haar inzamelingsacties zoveel geld uit zoveel verschillende hoeken van Nederland én daarbuiten, dat een eenduidig beeld te kunnen schetsen. Daar komt bij dat donaties ook vanuit naastenliefde – een begrip dat zeker opging voor die tijd, aangezien in heel Nederland het christelijke geloof bloeide – gegeven konden worden.

Als we kijken naar de link tussen collecteren en de hogere, meer intellectuele kringen in Nederland (in hoofdstuk twee als de ‘voortrekkers’ bestempeld), dan kunnen we van die groep wel zeggen dat zij geïnspireerd waren door nationalisme. Dit valt af te leiden uit verschillende officiële documenten waar hun namen onder staan, maar ook uit hun activiteiten voor verschillende organisaties die uitgesproken pro-Boer waren.

Uit de onderzochte objecten en hun context komt kortom een tweeledig beeld: nationalisme was mogelijk en soms zelfs waarschijnlijk, maar niet ondubbelzinnig aantoonbaar, met uitzondering van een vrij kleine groep mensen die we in hoofdstuk als de ‘voortrekkers’ terugvinden.

Imperialisme in/en de Boerenoorlogen(?)

Voor nationalisme was het al moeilijk om uit te zoeken hoe dit leefde onder de bevolking en of het werd geproduceerd of gereflecteerd, maar dat geldt nog meer voor imperialisme. In het geval van de tabakspijp zagen we al eerder dat er bij de fabrikant sympathie was voor de Boeren. Werd dit echter gedreven door imperialisme of zorgde sympathie daarvoor? Dat zou kunnen, maar concrete bewijzen zijn niet gevonden. Eveneens is het moeilijk deze sympathieën te bewijzen voor de grote en gedifferentieerde groep kopers. We zouden meer informatie over deze mensen moeten hebben (bijvoorbeeld dagboeken), echter is dat in combinatie met het kopen van een pijp heel onwaarschijnlijk vanwege de alledaagsheid van het voorwerp.

Bij de collectebussen kunnen we over de makers niet veel zeggen. Des te meer weten we over de eigenaren, namelijk pro-Boerorganisaties. Hoewel deze niet expliciet imperialistisch ingesteld waren, zullen deze gedachten wel hebben geleefd. Dat zien we onder meer bij de groep 'voortrekkers', die zich verbonden voelden met de Boeren en streefden naar nauwe betrekkingen met de Boerenrepublieken in Zuid-Afrika. Deze 'voortrekkers' kwamen uit verschillende windrichtingen en hadden verschillende beroepen. Wat ze echter vaak gemeen hadden, was dat ze tot de elite van Nederland behoorden. Denk aan Tweede Kamerleden, burgemeesters, directeuren van grote bedrijven, etc. Van hen is ook bronnenmateriaal te vinden waarin dit naar voren komt.

De andere twee groepen die rondom de collectebussen zijn geanalyseerd, de 'gevers' en de 'restgroep', geven een minder duidelijk beeld. Van hen hebben we niet genoeg bronnen die duidelijk maken waardoor ze gedreven werden. De 'restgroep' organiseerde echter wel dingen als lezingen en discussieavonden, dus van hen kunnen we in ieder geval betrokkenheid vaststellen.

Wat betreft de collectebussen kunnen we al met al zeggen dat ze imperialistische gedachten en motieven eerder reflecteerden dan creëerden, aangezien ze slechts een middel waren om geld voor de Boeren over te brengen. Dat is heel anders dan bijvoorbeeld propagandamateriaal, waarbij het idee is mensen te overtuigen van je standpunt. De creatie van imperialistische gedachten zou dus wel tegelijk met het collecteren kunnen worden overgebracht, maar dan moet een persoon dat zelf doen. De collectebus spreekt in dit geval te weinig voor zichzelf.

Als derde en laatste voorwerp hebben we het Boer- en Rooinekspel. Van de makers waren er weinig bronnen beschikbaar, maar gezien het spel zelf lag de sympathie van de makers bij de Boeren. Omdat we verdere motieven niet weten, kan het spel hoogstens een reflectie van imperialistische gedachten zijn.

Conclusie

Wellicht moet de conclusie over of we iets imperialistisch aan de (onderzochte) objecten kunnen ontdekken zijn dat we eigenlijk altijd de grotere, meer abstracte context nodig hebben. Dat hangt af van de makers, de (beoogde) kopers en het gedachtenklimaat dat op het moment van maken bij de makers en daar omheen te vinden is. De meeste objecten, waaronder ook de hier onderzochte, zijn immers bedacht door een mensenbrein en gemaakt door mensenhanden.

Deze lijn volgend komen we tot vaststelling dat objecten eigenlijk altijd een reflectie zijn van het 'heersende' gedachtenklimaat. Het probleem van de geschiedschrijving is echter dat zij heel moeilijk algemene uitspraken kan doen over een of iets wijdverspreid is, omdat zij veelal individuele bronnen onderzoekt. Als honderd individuele bronnen hetzelfde zeggen, betekent het natuurlijk niet dat elke volgende bron dat ook zegt. Een geheel is niet slechts de optelsom van enkele individuen, maar een geheel is ook iets overkoepelends. Ernest Renan stelt niet voor niets dat er een 'wil' moet zijn om een natie te vormen. Met enkel inwoners op een stuk land kom je er niet!

Als we dan het motief van de maker van een object hebben vastgesteld, komen we bij het volgende probleem: hoe denkt de koper/afnemer/gebruiker van het object erover? Dit onderzoek heeft feilloos laten zien dat de mensen die met de objecten in aanraking kwamen, dit op een bepaalde manier *konden* opvatten. Alle drie de objecten waren bereikbaar voor grote groepen mensen, elite of plebs, arm of rijk. Maar hadden ze op elke groep dezelfde impact? Dacht iedereen hetzelfde als ze met het object in aanraking kwamen? Ook hier kunnen we slechts algemene uitspraken en/of aannames doen, omdat de aantallen zo groot zijn en de mensen zo divers, dat het niet geheel mogelijk is – in ieder geval niet in dit onderzoek – om achter de motieven van de kopers/afnemers/gebruikers te komen.

In hoeverre kunnen we, kortom, aan de hand van de onderzochte objecten zeggen dat er tijdens de Tweede Boerenoorlog sprake was van Nederlands nationalisme en Nederlands imperialisme? Als we naar de onderzochte objecten kijken, dan missen we daarbij de motieven en intenties van de mensen die met de objecten te maken hadden. We kunnen daardoor slechts zeggen dat nationalistische gedachten/gevoelens zeer waarschijnlijk werden opgewekt door de objecten. De objecten dienden daarbij in ieder geval als reflectie van nationalisme, maar konden het heel misschien ook creëren.

Of imperialistische gedachten en gevoelens werden opgewekt door de objecten kunnen we niet zeggen. De objecten konden, daar zijn sporen van te vinden, hoogstens een reflectie van imperialisme zijn.

Vervolgonderzoek

Dit antwoord betekent niet dat het boek van nationalisme en imperialisme nu gesloten is. Het debat over beide begrippen en hun rol in de Nederlandse geschiedenis zal altijd doorgaan, omdat er altijd weer nieuwe worden uitgetoetst en nieuwe informatie

wordt verkregen. Er is, zo heeft dit bescheiden onderzoek laten zien, nog veel meer behoefte aan de objectenstudie binnen de geschiedenis. Dat is heel breed geformuleerd, maar omdat deze methode van onderzoeken binnen de geschiedschrijving vrij recent is geïntroduceerd, moeten historici haar nog verder zien te ontwikkelen. Meer onderzoek naar en door middel van objecten kan toekomstige generaties historici verder helpen bij het schrijven van geschiedenis.

In relatie tot de Boerenoorlog, het overkoepelende onderwerp van deze scriptie, is er eveneens meer behoefte aan primair bronnenonderzoek, specifiek op het gebied van de betrokkenheid van de gehele Nederlandse samenleving. In dit onderzoek is naar voren gekomen dat we van de Nederlandse elite uit de tijd van de Boerenoorlog vrij veel weten, maar zij zijn geen perfecte graadmeter van de hele samenleving. Hoewel *Holland op zijn breedst* van Martin Bossenbroek in globale zin veel heeft betekend op dit gebied, zijn meer detailstudies nodig om achter de gevoelens van de 'gewone mensen' in de samenleving te komen.

Dit punt moeten we zeker ook in relatie tot nationalisme en imperialisme zien. Willen we echt en met duidelijke 'bewijzen' laten zien dat nationalisme en imperialisme eind negentiende eeuw wijdverspreid waren in Nederland, dan zijn ook daar detailstudies voor nodig. Het zal voor historici een uitdagende zoektocht worden vanwege de grote diversiteit van de groepen mensen waarnaar zij onderzoek moeten doen. Mocht die zoektocht echter de gewenste informatie opleveren, dan zetten historici opnieuw een belangrijke stap in de richting van het begrijpen van de geschiedenis van nationalisme en imperialisme. Dat zou pas een mooi resultaat zijn!

Bibliografie

Primaire bronnen

- Archief Zuid-Afrikahuis (ZAH) te Amsterdam.
- Openluchtmuseum te Arnhem.
- Rijksmuseum te Amsterdam.
- Streekarchief Midden-Holland (SAMH) te Gouda.

Secundaire bronnen

- Abels, P.H.A.M. (ed.), *Duizend jaar Gouda: Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002).
- Appadurai, A. (ed.), *The social life of things: Commodities in cultural perspective* (Cambridge 1986).
- Bosma, M., *Minderheid in eigen land. Hoe progressieve strijd ontaardt in genocide en ANC-apartheid* (Amsterdam 2015).
- Bossenbroek, M., *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996).
- Bossenbroek, M., *De Boerenoorlog* (Amsterdam 2014).
- Bras, G., B. Konijnendijk en E. Korpershoek, *Goudse kopstukken. Kleipijpen opgegraven bij Goedewaagen* (Gouda 2009).
- Bree, L.G.J. van, *Uit het oog, uit het hart? Over stamverwantschap tussen de Nederlandse samenleving en de Boeren tijdens en na de Boerenoorlog van 1899-1902* (Scriptie Universiteit Utrecht 2012).
- Buijnsters, P.J. en L. Buijnsters-Smets, *Papertoys: speelprenten en papieren speelgoed in Nederland (1640-1920)* (Zwolle 2005).
- Cain, P.J., en A.G. Hopkins, *British imperialism. Innovation and expansion 1688-1914* (Londen/New York 1993).
- Duco, D.H., *Koninklijke Goedewaagen (1779-1982): Een veelzijdig ceramisch bedrijf* (Leiden 1999).
- Goedkoop, H. en K. Zandvliet, *De ijzeren eeuw: het begin van het moderne Nederland* (Zutphen 2015).
- Graaff, B.J.H. de, *De mythe van de stamverwantschap. Nederland en de Afrikaners, 1902-1930* (Amsterdam 1993).

- Haan, R. de, 'Beroemdheden vereeuwigd in hardrubber pijpen', *Pijpelogische Kring Nederland* 119 (2008) 1949-1951.
- Jongh, L. de, 'De NZAV leeft voort! Een terugblik op het samengaan met de ZASM en een vooruitblik op de toekomst', *Maandblad Zuid-Afrika* 92.9 (2015) 202-203.
- Koppen, C.A.J. van, *De Geuzen van de negentiende eeuw. Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Wormer 1992).
- Kröll, U., *Die internationale Buren-Agitation 1899-1902. Haltung der Öffentlichkeit und Agitation zugunsten der Buren in Deutschland, Frankreich und den Niederlanden während des Burenkrieges* (Münster 1973).
- Kuitenbrouwer, M., *Nederland en de opkomst van het moderne imperialisme. Koloniën en buitenlandse politiek 1870-1902* (Amsterdam/Dieren 1985).
- Kuitenbrouwer, V., *War of words: Dutch pro-Boer propaganda and the South African War (1899-1902)* (Amsterdam 2012).
- Love, B., *Boer en Rooinek en 42 andere boeiende gezelschapsspellen uit het televisieloze tijdperk. Compleet met alle benodigdheden. Samengesteld door Brian Love* (Amsterdam 1983), vertaald door Trukie Albarda. Origineel uitgebracht als B. Love, *Great board games* (Londen 1979).
- MacKenzie, J.M. (ed.), *Imperialism and popular culture* (Manchester 1986).
- MacKenzie, J.M., (ed.), *European empires and the people. Popular responses to imperialism in France, Britain, The Netherlands, Belgium, Germany and Italy* (Manchester 2011).
- Munn, N.D., 'The spatiotemporal transformations of Gawa canoes', *Journal de la Société des océanistes* 33.54 (1977) 39-53.
- Murray, H.J.R., *A history of board-games other than chess* (Oxford 1952).
- Nasson, B., *The war for South-Africa. The Anglo-Boer War 1899-1902* (Kaapstad 2010).
- Oosthuizen, P., *Boer War memorabilia: The collectors' guide* (Edmonton 1987).
- Renan, E., *Qu'est-ce qu'une nation? Avec une préface de J.Th. Leersen* (Leiden 1994).
- Renaud, W.F., *Wereldleed en kindervreugd. Speelgoed voor de Nederlandse markt, 1860-1960* (Duiven 1999).
- Riello, G., 'Things that shape history. Material culture and historical narratives', in K. Harvey (ed.), *History and material culture* (Londen 2009) 24-46.

- Rinsum, H.J. van, *Sol Iustitiae en de Kaap. Een geschiedenis van de banden van de Utrechtse Universiteit met Zuid-Afrika* (Hilversum 2006).
- Wesseling, H.L., *Europa's koloniale eeuw. De koloniale rijken in de negentiende eeuw, 1815-1919* (Amsterdam 2003).
- Wesseling, H.L. *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914* (Amsterdam 2012).
- Wesseling, H.L., *Van toen en nu. Opinies en observaties over politiek, geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 2014).
- Wit, B. de, *Op hoop van zaken. De industrialisatie van Gouda 1813-1913* (Gouda 2004).
- Witt, R. de, e.a. (Elsevier), *Ons Zuid-Afrika. Nederlandse sporen in het land van de Boeren, Kaap de Goede Hoop en anti-apartheidsstrijd* (Amsterdam 2010).

Internet

- Veilingsite Groene Hart Vertellingen, www.groenehartvertellingen.nl.
- Is Geschiedenis, www.isgeschiedenis.nl.
- Goudse Pijp, www.goudsepijp.nl.
- Pijpelogische Kring Nederland (PKN), www.tabakspijp.nl.
- Uitgaven van de PKN, via www.arjandehaan.com/flippingbook/1-80 en www.arjandehaan.com/flippingbook/81-139.
- Historisch Overzicht Nederlandse Gezelschapsspellen (HONGS), www.hongs.nl.

Summary

Ever since the 1980's, a lively debate has been taking place in Dutch historiography on the questions of nationalism and imperialism, mainly during the nineteenth century. However, scholars have not yet used the method of studying objects with regard to this debate. This thesis makes a first attempt at shining a new light on nationalism and imperialism through the study of objects. The time frame in which this thesis is set is from the First to the Second Boer War (1880-1881 until 1899-1902), and its main focus lies on the Second Boer War. Three types of objects are researched in this thesis: a pipe, two offertory boxes and a board game. 'Biographies' of the objects are presented, followed by research on the motives of the constructors and users of the objects. In this fashion, insights are provided on the presence or absence of nationalistic and imperialistic feelings and thoughts during the nineteenth-century in The Netherlands.